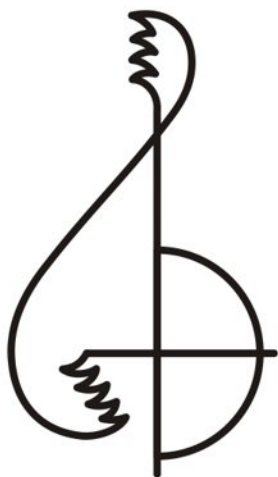




11
2009





НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

11
2009



РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГÆТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци
Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон
БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2009

НОМЫРЫ ИС:

КОКОЙТЫ Эльзæ. Уарзут кæрæдзи. Æмдзæвгæтæ 5

БИЦЪОТЫ Гриш. Кæй нæ ныффыстон, уыцы чиныг.
Кæрон 12

ХÆУЫТАТЫ Къоста. Уаз ныхасы фарн. Æмдзæвгæтæ 77

БАЙАТЫ ГАППО: 140 АЗЫ

АБАЙТЫ Арбилянæ. «Ирыстон мæнæн кувæндон у». 83

ГАППО. Дзыллæйы зиу. Эссе 85

КЪУДУХТЫ Маринæ. Худгæ хурмæ атайы мæ маст.
Æмдзæвгæтæ 87

ЦОКОЛАТЫ Насырбег. Хуыцъистаты фаззæттæ. Рагон
хабар 91

ДЗУЦЦАТЫ Эльбрус. Легендæ сомыгонд лæгыл.
Æмдзæвгæ 99

ДЖУСОЙТЫ Нинæ. Сабибонты мысинæгтæй 102

ФРИДРИХ ШИЛЛЕР: 250 АЗЫ

ШИЛЛЕР. Æмдзæвгæтæ, хъуыдытæ, скъуыддзаг
драмæйæ 111

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ. Мæлтъызты Ольгæйы
куыстытæ 120

АРВИСТОН 129

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ 140

**Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы**

КОКОЙТЫ Эльзæ

УАРЗУТ КÆРÆДЗИ

МÆ ИРЫ КЪÆС

Мæ цъæх уалдзæг,
Мæ Иры къæс.
Мæ фыццаг байы цин.
Мæ райгуырæн
Фыдыуæзæг, —
Дæуæй хуыздæр кæм и?

Дæ урс хæхтæ
Уæлæрвтимæ —
Æмарæнтæ, æмвынг.
Уæлахиз у
Кæддæриддæр,
Ды макууал фен хъыг.

Дæ артдзæсты
Фыдæй-фыртмæ
Уæд фарн æмæ бæркад.
Уæлахиз уæнт кæддæриддæр
Дæ намыс æмæ кад.

Дæ урс хæхтæ
Уæлæрвтимæ
Æмхуынд ысты, æмвынг.
Цæхæркал уæд кæддæриддæр
Дæ артдзæсты цъæх зынг.

МАД ЙÆ ФЫРТЫ СКЪОЛАМÆ АРВЫСТА

(Беслæн)

...Саби
йæ гыццыл уæрджытыл
къулы фæдджийы
æрхаудта,
æртымбыл.
Абон фыццаг хатт,
фыццаг хатт —
фæстаг хатт,
йæ мады фæдджийæ фæхицæн...
Дзуры йæхицæн,
йæхицæй — йæхимæ:
— Цæмæн мæ фæсайдта гыцци та?
Скъола, дам, хорз у. —
Йæ тасдзыд цæстытæй
ыскасти, ыскуыдта.
Йæ уæлхъус
ыслæууыд,
ыслæууыд лæгсырд!
Лæбурдта
йæ цæстытæй
сау калм,
сау-сауид маргæйдзаг калм...
Йæ марæн хæцæнгарз
тæлфыди йæ къухы,
нæмыгæйдзаг хъатара
й' астæуыл тухы.
Сабимар — лæгсырд.
Ау,
мады гуыбынæй
нæ рацыд?!

...Саби
ноджы тынгдæр æртымбыл.
Фыртæссæй
йæ иртæст, йæ ивæзт цæстытæ

æрзылдысты хатæны къуымты
æххуысгур.

Фæлæ...

Се ‘пшæты ‘нгасы дæр — иунæг —
йæхи фарст:

сæ аххос цы уыдис,

цы ‘рцыдис?!

Лæгмарджыты риуты
цы фыдæх ыссыгъдис?

Цæуылнæ сæ уадзынц сæхимæ?

Сæхимæ — гыццимæ!

...Сабийæн акалд йæ сурхид,
бынтондæр æртымбыл,
йæ гыццыл уæрджыты ‘хсæн
тарст уд æрныгъуылд.

Йæ сабийы зæрдæ

йæ сабийы риуы

ахæм цæлхъытæ ныккодта,

‘мæ йæ бындзарæй æнкъуыста.

Фæндыд æй ысдзурын:

Цæуылнæ мæ уадзут

нæхимæ!..

нæхимæ!..

нæхимæ!..

Йæ ивæзт, йæ иртæст цæстытæй
налхъуыттау

йæ цæссыгътæ хаудтой.

Фæндыд æй ысдзурын, фæлæ...

Йæ ныхæстæ бадынц йæ хъуыры.

Ризы æмризæджы саби,

хауы йæ гыццыл,

йæ тыхст зæрдæ

дисы:

— Ау! Куыд хъуамæ уа афтæ,

æмæ ма хатой ацы хотыхджынтæ

сабиты риссын?

Фæлвары та дзурын, —

йæ дзырдтæ

йæхицæй йæхимæ нæ хъуысынц.

Хатæны къул æй,

магнитау, йæхимæ нывæста...

Æвиппайды къултæ
æмæнкъуыст ныккодтой,
æмæ утæппæт сабиты
æмхъæрахст, æмхъыллист
ныннæрыд...

Бауазал сабийы зæрдæ
æмæ къулы фæдджийæ
астæрды фæдджимæ 'рхаудта...

Разылд ыл дуне,
йæ гыццыл зæрдæ йын
æркодта йæ быны...

Нæ йæм зыны уырдаем,
йæ зыны йæ гыцци
æххуысмæ!

Нæ зыны!..

...Æргуыбыр æм кодта уæд чидæр
йæ уарзаг, йæ рæвдауæг хотау.

Йæ цæссыг гæр-гæрæй æркалди,
æрызгъæлди сабийы рустыл...

Тылдта йæ, дзырдта йæм:

— Куыд ма уæм?!

Куыд ма уæм?!

Диссаг, цæссыгты уымæлæй
саби йæхимæ æрцыди

æмæ тæригъæддаг, дондзаст цæстытæй,
кæй цæнгтыл уыд,
уымæ ыскасти.

Йæ гыццыл зæрдæ йын

æнахуыр, æгæрон,

æгæнон тых

размæ рæдывта...

Чызг æй йæ риумæ

æлхъывта.

Йæ кæддæры хъулон

æфсымæры хуызæн ын

нал æфсæст батæй...

Уалынмæ хатæн

ногæй æмызмæлд,

æмхъыллист куы систа!..

Сабийы зæрдæ
 æрфынæй... æрфынæй...
 æрәнцад тæлфынæй...
 ...Æрхуымæй æркасти
 цъæх арвæй
 æрхуы мæй...

Дуне ахæм рæсугъд уыд
 уыцы ирд фæззыгон бон,
 æмæ чи зыдта,
 æмбойны
 ам
 агъуыд лæгсырдтæ
 æназым тугæй
 уадздзысты сæ дойны...

* * *

Уарзут кæрæдзи,
 Уарзут кæрæдзи,
 О адæм!
 Царды рæуцинтæ,
 Йæ хæрздæф уæлдæф уын
 Уæнт адæн. —
 О адæм!
 Ма марут, бамбарут —
 Цардæн йæ уысм дæр
 Цæй аргъ у.
 Марæг — лæгмарæг,
 Йæ ныййарæг мад ын
 Уæййаг у...
 Арвы цъæх риуыл
 Зæрин хур
 Цы тула, цы тула.
 Худæд уæ риутæй
 Кæддæрид
 Сырх фæрдыг — цыкура.
 ...Уарзут кæрæдзи,
 О адæм!
 Уарзут кæрæдзи,
 Уæ удты рæбынты

Куыд тæлфа
Æрмæстдæр хæрдгæ цин.
Уарзут кæрæдзи,
Уарзут кæрæдзи,
О адæм!
Кувут Хуыцаумæ,
Цард æмæ амонд кæддæрид
Йæ зæххыл куыд цæуа.
Уарзут кæрæдзи,
О адæм.
Цардæн йæ цинтæ,
Йæ хæрздæф
Уæлдæф уын
Уæнт адæн,
О адæм!..

* * *

Кæм дæ? Кæм дæ, мæ удæнцой?
О, ма мæ фæлидз, ма кæн.
Мæ салд уд мын дæ артудæй
Ыстæфсын кæн, ысхъарм кæн.

Тырнынц, бырсынц мæ сагъæстæ,
Мæ зæрдæ кардау скарстой,
Мæ рохст цинтæ, мæ бæллицтæ
Æргом-сусæг фæхастой.

Кæм дæ, кæм дæ, мæ удæнцой?
Мæ сагъæстæй мæ адав.
Дæ арт удæй мæ уазал уд
Ысхъарм кæ хурау, батав.

* * *

Кæмæ хæссон, гыцци, мæ хъаст?
Æрхæндæг
Зæрдæмæ лæбыры
Æмæ мæ бакодта йæ быны.
Къуырттон каркау, мæ уæлæ 'рбадт.

Фæнык ын нал ис,
 Нал дæр арт.
 Бырынкъæй мæ йæ бынмæ схойы,
 Мæ зæрдæ саст риуы рæхойы
 Æмæ дзы нал ары бынат.

Фæлæ...
 Кæмæ,
 Кæмæ хæссон мæ хъаст?
 Кæмæ —
 Мæ цин?
 Кæмæ —
 Мæ уарзт?
 Кæмæ —
 Мæ цæссыгты цъæх баст?
 Кæй фæдджийыл æрхауон ризгæ
 Хæкъуырцц куыдæй, рыстæй?
 Фыдуаг, тызмæг дымгæты 'хситтæй
 Кæй дæларм бамбæхсон тыхстæй?
 Ды дæр куы фæлыгътæ мæ удæй,
 Æмæ
 Мæ удрæбынты цин,
 Фыдуаг, тызмæг тымыгъты ниудау,
 Дæ хъарм фæдтыл
 Кæуы,
 Гыцци.

ФÆЗЗЫГОН

Мигъ æрбадти кæмтты, рæгъты.
 Дымгæ миты ад кæны.
 Хус сыфтæрты знæт ызмæнты,
 Аууон рæттæм сæ хæссы.

Куы йæ бæхы рохтæ суадзы,
 Æмæ фестæлфы йæ арм.
 Урс зымæг та урс хайуаныл
 Тагъд æрфистæг уыдзæн ам.



БИЦЪОТЫ Гриш

КÆЙ НÆ НЫФФЫСТОН, УЫЦЫ ЧИНЫГ

Документалон уацау*

Иуане уый размæ адæмы гуырдызыйы ныхмæ сардыдта, æмæ гуырдызый фæдыл зылдысты. Иуане сæ æмбæхсти. Чи йæ банымыгътаид, уымæн стыр æхцатæй зæрдæ æвардтой. Ныр гуырдызый фæдыл фæхæст сты, дыууæ топджыны йæм фæйнæрдывгæй цæуынц. Иуахæмы адаг æввахс уыди. Агæпгæнæнды. Алыгъди Иуане, йæ хæцæнгарзы бос цæуылдæр фæхæцыд æмæ хъримаг йæ къухæй ахауд. Лæг хæмпæлтæм йæхи ныппæрста. Ахстой йæ, фæлæ æрхмæ баирвæзт. Иуане йæ чемы куы æрцыд, уæд æркаст æмæ йæ худ — нæмыгдзæф.

Æртæ боны æмæ æртæ æхсæвы Иуане кæм уыди, уый бинонтæ нæ зонынц. Сыхаг сæм фæхабар кодта: «Иуанейы амардтой. Хуытæ йæ скъуыддзаг кæнынц».

Осмæн йæ фыды агурæг хъуамæ фæтгæбæртт кодтаид, фæлæ мад йæ размæ алæууыд:

— Нæ дæ ауадздзынæн, ды дæр ма мын куы фесæфай!

Фырт цæхгæр загъта:

— Амарæнт мæ. Æнæ цæугæ мын нæй!

— Кæд афтæ, уæд æз дæр цæуын, — загъта мад.

* Кæрон. Райдайæн кæс ацы азы 9 номыры.

Ныццыдысты мад æмæ фырт, Иуанейы цы ранмæ фехстой, уырдаем. Ницы дзы. Йæ фæд хæмпæлты донмæ ныццыд. Туджы фæд дзы никуы æмæ сын фенцон.

Теделеты хъауккагтæ цалдæрæй рацæйцыдысты, фæрсынц мад æмæ фырты:

— Ам цы кусут?

Осмæны мад кæуы:

— Нæ лæджы нын фехстой.

— Бæлвырд хабар куына зонут, æрсабыр ут. Гвардиа æрбацаеуынц æмæ лидзут.

Зæнгæй схызтысты мад æмæ фырт. Кæсынц. Уартæ сæ хæдзар судзы. Хæдзæрттæ кæрæдзимæ — хæстæг, иу хæдзары зынгæй иннæтæ дæр басыгъдысты. Бæстыл цъиузмæлæг нал уыд. Æрта-лынг, мад æмæ фырт иу дуры бын бабырыдысты. Уым съл сбон и. Бонрухсы сæм сæ къæбыла уæлейæ бынмæ рæйы. Уалын-джы Иуане дæр фæзынд. Гуырдызыйы æрбацыды размæ уæрыкк аргæвста фыд æмæ йæ фырты фæрсы:

— Уæрыччы фыд цы фæци?

— Райстон æй. Бафæлладтæн æмæ йæ аппæрстон, — загъта фырт.

Уæрыкк æнæхъæнæй фых уыди æмæ йæ ссардтой. Се стонг дзы басастой. Æрдæгæхсæв Теделетмæ ныццыдысты. Теделетæй сæхи чидæртæ балхæдтой æмæ сæ нæ хъыгдардтой. Осмæн йæ мады æфсымæры хæдзары дуар бахоста.

— Чи дæ?! — райхъуысти мидæгæй.

— Æз дæн, — дзуры Иуане.

Иуанейы каис ныккатай кодта:

— Агурынц дæ. Негас дæр фесæфдзыстæм, уæхи айсут искадæм.

Цъадитæ — цыхтытæ сын радтой. Иуанейы бинонтæ Сау хохмæ ссыдысты. Уым — Къудеуы дзуар. Уынæг сæ нæ фæци. Каис сын æртæ бонæй æртæ бонмæ нысан бынатмæ къæбæр хаста. Схаста сын бедра, кастрункæ. Дзæбæх халагъуд сарæзтой æмæ сæм-иу къæвда не 'рхъардта.

Теделетæн цы гæнæн уыди, æмæ гвардияйæн æххуыс кодтой, бæхæй-æндæрæй сын лæвардтой.

Осмæны мады хо йæ æртæ сывæллонимæ хъæуæй алыгъдысты. Зедойыл ныххызтысты æмæ дуры бын баззадысты. Халер съл фæзынди. Уыцы хабар схаста Джиго. Иуане Цæгат Ирмæ

рацыди. Мад æмæ фырт се'мбæхсæны мартъймæ фесты. Цасдæры фæстæ Иуане Теделетмæ æрбаздæхт. Æмбисæхсæв йæ каисмæ бацыди. Уый ныккатай кодта: «Æнхъæлдæн, сæфдзыстæм!»

— Ма тæрсут, — загъта Иуане. — Рæхджы Цæгатай æфсад ам уыдзысты.

Иуанейы хо йæ чызджы гуырдиагæн радта. Чындзæхсæв кæнынц. Иуане дæр — ам. Банымыгътой йæ. Уæле — цæрæнтæ, бынæй — скъæттæ. Иуанемæ фæхабар кодтой:

— Æрбацæуынц дæм.

Скъæтмæ дуарыл Иуане бынмæ ныггæпп кодта. Æмæ хъæдмæ афардæг. Уыдон æй уæле агурынц.

Чындзæхсæв йæ тынгыл уыди, афтæ чидæр æрбазгъордта æмæ фæхъæр кодта:

— Бæлсæвиктæ æрбацыдысты!

Гуырды Сачхертмæ лидзæг фесты. Иуане æрцыди йæ каисмæ æмæ йын афтæ зæгъы:

— Федтай, куыд фæлыгъдысты. Райсом цы хабæрттæ æрцаудзæн, уый дæр хъусдзынæ.

Дыккаг бон райхъуыст: гуырдыыйыл цæуы зиантæ. Уацайрæгтæ сæ райстой, иуы бар сæ бакодтой. Фæсвæдмæ сæ батардта æмæ сæ йæ маст райста.

Иуане цуанон уыди. Сæ хæдзары алы фæйнæгыл дæр — арсы царм. Сæлавыртæ дæр мардта. Цæрмтты ныхмæ йын хъуымац лæвардтой. Хъуымац сæм-иу дуканийы бæрц уыди. Иуанейы хохы цæугæйæ бæх нæ аййæфтаид. Арсы бæрзы бын баййæфта. Арф мит. Арсы æккойы абадти æмæ йæ цуанон кардæй амардта. Тынг тыхджын лæг уыди. Кутаисы суды кусæгмæ æххуырст фæци. Æвзаг базыдта. Берданкæ йæм уыди. Æндах кæдæм уыдта, уырдаæм æй нæ ивгъуыдта. Æфсадæй йæ чи рауагъта, уыцы гуырдиагæн сырды царм ныххаста.

* * *

Къуыдаргомы лыгъдæтты дыккаг къорд Дзедойы æфцæгыл ныххызти Зруггоммæ. Æртыккаг къорд ралыгъдысты Ручъы æфцæгыл. Хызтысты Зикъарайы æфцæгыл дæр.

Згъилы æфцæгыл чи ныххызти, уыдон æрæнцадысты Мамысонгомы хъæуты. Гæджиты Къоста загъта: «Згъилы нын — хиуæттæ. Уырдыгон чызджытæ — нæ чындзытæ. Уыди нын дзы натлиатæ дæр. Мамысойнагтæ-иу махмæ бæхтæ æлхæдтой».

Фысымтæ ссардтой сæхицæн лигъдæттæ, фæлæ, сæ фос кæм хызтаиккой, уый дзы нæ уыди. Къуырийы бæрц рацъд, уæд быдыры хъæутæм ахсайдта сæ зæрдæ.

Зикъарайы æфцæгыл чи рахызти, уыдоны тыхстытæ дзырдта Нартыхты Оля: «Зæрæмæгæй Нары æхсæн бирæ адæм æрæмбырд. Сæ фосæн хæринаг нæ уыд æмæ сæ дардтой Зæрæмæджы æфцæгыл».

Зæгъойты Сопи дзырдта: «Æфцæгыл æрхызтыстæм æмæ Джинаты æрлæууыдыстæм. Нæууыл хуыссыдыстæм. Нымæттæй халагъуд скодтам. Мæй дзы фæцардыстæм».

Наниты Тъатъусы бинонтæ æрцардысты Лисрийы. Цы бахордтаиккой, уый сæм нал уыд. Семæ хъуымæцтæ рахастой æмæ сæ Мамысоны хорыл ивтой. Тъатъус æмæ сæ фысымты лæппу хъæутæм хъуымац хастой хорыл ивынмæ. Сæ хъуымæцтæн сæфынæй тарстысты, æмæ сын сæ фысымты ус ныггæнды бамбæхста. Туркаг тамакотæ дæр сæм уыди. Тъатъус иуахæмы кæсы, æмæ хъуымæцтæй дæр фесæфт, тамакотæй дæр. Фесæфт сæ уæныг дæр. Тъатъус уæныджы агурынмæ рацъд. Кæсы — се 'рвадæлты дуармæ адæм æрæмбырд сты. Сæ фысым Сидæ йæ сæр хойы. Æрвадæлты ус дæр уым. Тъатъусы ауынгæйæ фæхъус сты. Сидæ сдзырдта:

— Уæ хъуымæцтæ уын чи фæхаста, уымæн æй Хуыцау ма ныббарæд!

— Ныууадзут сæ, — загъта Тъатъус. — Хъуымæцтыл ма 'рдиаг кæнут.

Адæмæй иу загъта:

— Нæ цъындытæ Дзуары бын сæварæм. Ницыгæнæг дæн æмæ ныртæккæ ма цъынды хæссын Дзуары бынмæ.

Иннæ загъта:

— Давæг нæм дардæй не 'рбацыдаид. Зæрдæ кæмæ æхсайы, уыдонмæ джигул кæнын хъæуы.

Æртыккаг Тъатъусæн хибарæй загъта:

— Цы федтон, уый дын зæгъдзынæн. Дзæбæх æрталынг. Сылгоймаг фæрсагæй æрхызт æмæ сæнары амады цыдæртæ архайдта.

Æхсæвы бацыдысты æрвадæлты усы хæдзармæ, джигул кæнынц. Лигъдæттæ йæм царди. Сыстын сæ кодтой. Сæ иуы гобаны — хъуымæцтæ æвард. Уыцы хъуымацæй базыцъæрттæ дæр бахуыдтой. Ссардтой йæм тамакотæ дæр.

Тъатъусы æрвадæлты усы тыххæй загътой: «Æнæ æфхæрдæй йын уадзæн нæй». Йæ гал ын ратардтой æмæ йын æй аргæвстой.

Уыди, уыцы æфхæрд адæмы комыкомдзæгтæ адавыныл дæр чи нæ ауæрста, ахæмтæ дæр. Æмæ сын æхсæнад сæхæдæг тæрхон кодтой.

Нартыхты Олийатæн дæр, Зруджы цæргæйæ, сæ бæх æрбайсæфт æмæ сыл хъæуккæгтæ батыхстысты. Бæхы давæг дæр уыцы хъæуы цæрæг разынди. Байстой бæхы. Ахæм давджытыл-иу хъоды кодтой.

Гæджиты Михайы бинонтæ Зругмæ æрхызтысты. Дыууæ æхсæвы æфцæгрæбын базадысты. Михайы бинонтæ дыууæ азы Згъилы хъæуы фæцардысты. Сæ фос сын фысымтæ сæ кæртмæ нæ уагътой. Халер куы фæзынди, уæд сæ хъæуæй арвыстой, доны æдде сæ фæкодтой. Сæ размæ бацæуын ничи уæндыд. Халер фæзынд сусæны, хосгæрдæнты рæстæг. Дыууæ майы бæрц ахаста. Лигдæттæ фæхстыл бæрзбынты æрцардысты. Цагъды кодтой.

Стыр дзуарæй рынчынты буар-иу рафаста, цæстытæ-иу сæхгæдтой. Æрæхсæн дæр сын-иу нал уыди, кæлм кодтой. Сæрыхъуынтæ-иу ныддæвдæг сты.

Уый фæстæ фæзынди тиф. Туг омдтой.

Лигдæттæ хуыздæрæн сæхи истой Цæгат Ирыстоны хъæутæм, æмæ-иу уым та æвзæргæнджыты амæддаг баисты. Гæджиты Миха дзырдта: «Салыгæрдæны нæ хъомтæ хызтам. Хъуыдыды нартхоры æфсиртæ самал кодтам. Лæдзджытыл кондæй сæ къæй кæнæм. Гæрзифтонг бæхджынтæ нæ уæлхъус алаууыдысты. Нæ нартхæрттæ нын ныппырх кодтой. Нæ фос нын атардтой. Хъæды фæхстыл мит æруарыд, бынæй цыди къæвда. Дыккаг бон нæ фосы фæдтыл ацыдыстæм. Æвзæргæнджытæ комы дзæгъæл хъæды уатæр скодтой. Уырдаæм æмбырд кодтой давæггаг фос. Милицæмæ фæхабар кодтам. Сæ хицау афтæ: «Махæн уырдаæм бацæуын нæ бон нæу». Нæ басасты, нæ сæм уæндæм нæ загъта. Кæд давæггаг фосæй адонмæ дæр истытæ хауди, æмæ сæ нæ хыгдæрдтой.

Салыгæрдæнмæ афтыдысты Гæджиты Къостайы бинонтæ дæр. Къоста дзырдта: «Уынгæджы бахауæг адæм Кæсæджы бæстæмæ дæр лыгъдысты». Къостаты фос дæр атардтой æвзæргæнджытæ. Цырауы уæле æфцæгрæбынмæ тардтой давæггаг фос. Къоста æмæ йæ хистæр æфсымæр аивæй ссыдысты рагъгондыл. Тæккæ бæрзонды михтæ — дзуарса сагъд. Топпæхсæнтæ сæ хуыдта Къоста. Уырдыгæй бынмæ ныккастыс-

ты. Дунейы фос. Нæлгоймæгтæ дзы бирæ. Сæ хъаст бахастой Нартыхты Сосомæ. Сосойы зæрды уыди æвзæргæнджыты бафхæрын, къорд æмбырд кодта, фæлæ уыдонмæ йæ ныфс ничи хаста, ныццагъддзысты нæ, зæгъгæ.

Згъилы хъæуы куы цардысты, Къоста уæд фехъуыста низы кой. Сæ фысымты лæппуйы йемæ акодта хор амал кæнынмæ. Зæрæмæгæй Тæмискъмæ къæдзæхрæбынтæ — адæмæй дзæг. Сæ къухтæ сæм ивæзтой, сæ бынæттæй-иу радзырдтой: «Сыдæй мæлæм!» Уæд сыл халер сыстади. Алчи йæ мæрдтæ дурты бын кодта. Сæ бынат арæх ивтой, æмæ-иу уый фæрцы дæр чидæртæ аирвæзт. Быдырмаæ цæугæйæ Уыналы ракомкоммæ стыр дуры бын бинонтæ халерæй аскъуыдысты. Ус уæлгоммæ хаудæй лæууыди. Йæ цæнгтæ сабийыл хæцгæйæ ныхъхъандзал сты. Сылгоймаджы риу — гом. Саби змæлыд, дзидзи куырда. Фæстæмæ цæугæйæ саби нал змæлыди.

Хуыгаты Зауырбегмæ дæр æвзæргæнджыты койтæ рауади: «Гуырдызыйæ нæ къаддæр нæ бафхæрдтой. Згъилы мæйы бæрц фæцардыстæм æмæ Салыгæрдæнмæ алыгъдыстæм. Урсытæй дзы бирæ уыди, хынджылаг нæ кодтой. Фæссихор æвзæргæнджытæ базмæлыдысты. Пулеметтæ дæр сæм уыди. Цагъды кодтам. Салыгæрдæны мæ фыд амард. Амардысты мæ дыууæ æфсымæры. Хърупсы кæрон траншей уыди, уырдам бегерайæ мæрдты ластой».

Джабиты Кириллы ныхæстæм гæсгæ раздæр тиф фæзынди, уый фæстæ стыр дзуар. Фæстагмæ стыхджын халер.

Хуыгаты Зауырбег: «Лыгъд адæм цардысты Хърупсы къазарматы. Сылгоймæгты-иу фыдгæндтæ акодтой æмæ сыл тыхмийæ нæ ауæрстой. Полкъ ссыди Ирыстонмæ. Фæндæгтæ æрæхгæдтой, æвзæргæнджыты æрæлхъывтой. Хæцæнгæрзтæ Хърупсы скæри сты. Æвзæргæнджыты Хърупсы аргъуанмæ бакодтой. Лейтенант раныхас кодта: «Цæгат Иры цæрджытæ, æвзæр митæ мауал кæнут! Адон уе 'фсымæртæ сты. Уæ зæрдыл бадарут — хатыр никæмæн уыдзæн!» Взвод залп радтой, æвзæргæнджытæ æрызгъæлдысты. Сæ хæстæджытæ æмбукæнынц. Æгас ма чи уыд, уыдонæн лейтенант сæ сæртæ цавта. Салыгæрдæны уырыл сæ аппæрстой. Алчи йæ мард аласта. Фæсабыр ис рæстæг. Фарныхъæуы бынаты нын зæхх радтой. Горæты къазарматы дæр цардысты лидзæг адæм».

Æвзæргæнджыты мардтой милицæ дæр, уæддæр ма къорд азы сæ кæнонтæ нæ уагътой.

Зассеты Минагойы зонгәтә быдырмә дыууәйә рацыдысты. Иуане Салыгәрдәнмә йе 'фсымәры бәрәггәнәг цыди, йе 'мбал Кьоста дәр әдыхст нә уыди. Сәхицәй куы рараст сты, уәд сә размә фыдәмбәләг фәци. Сә иу загьта:

— Аздәхәм!

— Мәнән әнә цәугә нәй! — загьта иннә.

Цьыфджынмә әрхәццә сты, афтә сәм хьәдәй барәг рахьәр кодта:

— Бәлцәттә, фәләуут ма! — әмә сә тәрсын әхст фәкодта.

— Ауадзут нә, мәгуыр адәм стәм, — аләгьстә йын кодта Кьоста. Уыцы рәстәг Иуане доны былмә ныггәпп ласта. Кьоста фәндагыл атындзыдта. Әрбагәрах әй кодтой әмә әрхауд.

Цьыфджыны цурты әрәджиау дәр әдәрсгә ацәуын ничи уәндыди. Әхца-иу чи бакуыста, уый-иу йә ләдзәджы аппы лыстәг бырау ауагьта, уым-иу бамбәхста йе 'хцатә.

Наниты Тьатьус дзырдта: «Быдыры халер куы фәзынд, уәд нә Гәджиты Бесаимә бадомдтой: «Быдырәй ацырдәм макәй уадзут, фәцагьды уыдзыстәм». Глийы фәндагыл әрләууыдыстәм. Мидәмә дәр нә уагьтам, әддәмә дәр. Загьтой нын: «Бафиддзыстәм уын». Фәлә дын чи цы фиды?»

Нартыхты Олайы мысинәгтәй: «Адәм цагьды кодтой. Фосән дәр хизән нал уыди әмә фәстәмә Хуссармә алыгьдыстәм. Әфцәгәй ныххызтыстәм әд фос, уыди ма нәм цыппар галы, әхсәз хьуджы, дыууә уәныджы, дыгәрдгуытә, фыстә. Әмә нын сә атардтой. Нәхимә халагьуд скодтам. Козаты Разден — нә хәстәг, хьуг нын радта. Нә халагьудән нын дуар скодта. Дыууә азы халагьуды фәцардыстәм».

Әфхәрд адәм сә хьаст хастой алырдәм. Хуыгаты Гәби дзырдта: «Зәрәмәджы Особи отдел уыди. Наниты Дзамбо уым куыста. Бадилайу уый дәр сәфт уыди. Уәд фәзынди. Сә милицә тыхст адәмән әххуыс кодтой, давд фос истой. Давджытән ма-иу сәхи фос дәр ратардтой. Мамсыраты Саханджери иу әмбалимә лыгьд адәммә әрцыд. Ныфсытә нын әвәрдта, меньшевиктән, дам, сә бон бирә нә бауыздән.

Хьороты Герас ракодта лигьдәтты уавәртә хуыздәргәнәг комитеты кой. Алагыры уәлмәрдты адәмы әрәмбырд кодтой, загьтой сын: «Сусәг гәххәттытә дәттут. Әвзәргәнджытәй кәй зонут, уыдон рахьәр кәнут». Әрыдоны уыди скьлад, канадәйаг нартхоры ссад сәм, ноджы еууы касаг. Бәхуәрдәтты

дзы ластам. Алагирь дәр уыди ахæм скълад. Мах Алагирмæ балыгъдыстæм. Цæллагты Чермен нын цæрæн хæдзар радта. Хорз нæм кастысты. 1920 азы кæрон байгом съезд. Ныхас дзы цыди лыгъд адæмæн зæххытæ радтыныл».

Гæджиты Къоста: «Паддзахад нын пæк дæттын байдыдта, æмæ нæхиуыл фæхæцыдыстæм».

* * *

Бадилайы сæфтыл чи нымадта, уыдоны хъуыдымæ гæсгæ Гæджийы-фырт Ирыстоны фæзынди æрмæстдæр 1921 азы.

Бадилайæн йæхи мысинæгтæй базонæм: 1920 азы æрвыст æрцыди Цæгат Кавказмæ 10-æм æфсады сæрмагонд хаймæ Баталпашинскмæ. Уæд ма сæ кæнонтæ кодтой, инæлар Хвостов æмæ булкъон Крым-Шамхаловы æвзæргæнджыты къордтæй чи баззади, уыдон. Бадила тох кодта сæ ныхмæ. Йæ æфсæддон хаймæ ахызти Черкесты зæххытыл, Хъæрæсейыл, æрурæдта зæхкусджыты сыстад, ныддæрæн кодта Осетинов Георгийы æвзæргæнджыты къорды. Уый фæстæ Бадила уыди Георгиевскы 9-æм дивизийы. Цасдæр рæстæджы фæстæ та йæ ногæй арвыстой 10 æфсады сæрмагонд хаймæ. Ам ын йæхи ныхæстæ æрхæссæм: «Работал против полковника Гелиева, Джанаева и других белогвардейцев, оставшихся после разгрома Белой армии».

10 æфсады сæрмагонд хайы кустæйæ Бадила иуахæмы райста Змеевскы районы милицæйы хицауы фыстæг. Куырда дзы æххуыс, сæрибар цæрджыты цардæй зындон чи сарæзта, уыцы æвзæргæнджытæн, дам, ныхкъуырда радтын хъæуы, зæгъгæ.

Фыстæг иуварс æрæвæрон, зæгъгæ, Бадила къухфысты дамгъæтæй кæцыдæрмæ фæкомкоммæ. Рæнхъытыл ногæй йæ цæстытæ азгъордтой. Гъо, паддзахы æфсады куы службæ кодта, уæд ын адъютант чи уыди, уыцы Гелиевы къухфыст сыгъдæгæй дæр.

Фыстæг æм чи æрбахаста, уыцы милиционеры афарста:

— Ацы пакет дæм чи радта?

— Змеевскы районы милицæйы хицау Гелиев.

— Уыцы бандиттæ цард тынг æнад кæнынц, нæ? — афарста та Бадила.

— Тынг знаггад кæнынц.

— Æмæ дæ хицауæй æвзæргæнджытæ стъæлфынц?

— Тынг дзы тæрсынц.

— Афтæ дæр рауайы æмæ дæ йемæ фæдисоны цæуын дæр бахъæуы?

— Нæ фехъуыстай революционер Габаевы кой? Габаевы адъютант уыди. Йæ хабæрттæ йын фæдзуры. Тынг хъæбатыр лæг, дам, уыди.

Бадила ныззæрдиагхуыз, лæмбынæг æм хъуыста æмæ йын загъта: Гелиев куыддæр ревкомы кæртмæ æрбахиза, афтæ йæ рацахсут, йæ хæцæнгæртзæ йын байсут æмæ йæ ам æрбамидæг кæнут.

Сырхæфсæддонтæ Бадилаы бардзырд сæххæст кодтой. Гелиевы йæ кабинеты фæмидæг ластой.

Йæ чемы нæма æрцыди Гелиев, сулæфыны бон дæр æй нæма фæци, афтæмæй йæ Бадилаы цур смидæг кодтой. Гæджийы-фырты ауынгæйæ Гелиев фæуыргъуыйау, цасдæр сдзурынхъом нал сси, йе уæнгтæ æрлæмæгъ сты.

— Дæ бон хорз, æмбал Габаев, — сдзырдта Гелиев æмæ бахудызмæл. Бадилаы дыууæ цæсты йæ хуынчъытæ кодтой. Гелиев, уыцы мастивылæн цæстытæ ауынгæйæ, бамбæрстаид, мисхалы бæрц дæр ын хатыр кæй ницы уыдзæн.

1918 азы Бадила йæ хæстонтæ æмæ йæ бæрны уæвæг ЧК-йы кусджытимæ æрвыст æрцыди Украинæмæ. Белгородмæ æввахс Станцæ Бельнихино уыди уæды тæккæ арæныл. Арæны иу фарс æрфидар сты большевиктæ, иннæ фарс немьц. Уым Бадилаы къорд баиу Ворошиловы æфсæддонтимæ. Бадила уæд уыди ротæйы командир, тагъд рæстæг сси батальоны командир. Мæйы бæрц рауади, уæд бардзырдмæ гæсгæ Лавренти Георгобьянимæ, фæстæмæ сæ райгуырæн бæстæмæ чи здæхти, ахæм украинæгты хуызы ацархайдтой Харьковмæ баирвæзыныл, цæмæй базоной, урсытæм цас æфсад ис æмæ кæмыты сты, уыдæттæ. Сæ фыццаг фæлтæрæн нæ фæрæстмæ — аууон ранæй сæ æхстой, æмæ Бадилаы æмбал фæцæф. Иннæ хатт ацыди æндæр æмбæлттимæ. Уæд та Гæджийы-фырт йæхæдæг фæцæф. Дзæбæх æй куы кодтой, уыцы рæстæг большевикты бон баци Харьков райсын.

Уый уыди 1918 азы. Немьц Украинæйæ сæхи айстой, гетман æмæ гайдамакты хицаудзинады бæсты ногæй æрфидар большевикты хицаудзинад. Бадилаен бахæс кодтой фронтæй здæхæг салдæттæй къорд саразын. Уый йæ къухы бафтыди æмæ йæ дæлбар уыди 1236 гæрзифтонг хæстоны. Æмæ сын бантысти Бондаренкойы бандæ ныддæрæн кæнын, Белгород æмæ Екатеринославы сыстады архайджыты фæйнæрдæм фæсурын. Фæцæф

ис Бадила æмæ та госпитальмæ бахауди. Йæ æфсæддонтæ та лæууыдысты, Харьковмæ æрбабырсынæй тæссагдæр кæм уыди, ахæм ран.

Ралæууыди 1919 аз. Майы фæстаг бонты инæлар Шкурыйы хæстонтæ, сæ сæргъы Май-Мамаевский æмæ Кутепов, уыдонимæ ма теркаг хъазахъхæгтæ æмæ революцийы ныхмæ лæуд кавказг хæстонтæ, афтæмæй æввахс бацыдысты Харьковмæ. Булкъон Березовский гадзрахатæй рацыд большевиктыл æмæ, дыууиссæдз мины кæм уыд, уыцы æфсадимæ урсыты фарс фæци. Харьков урсыты баци, большевикты æфсæддон тыхтæ скуынаг сты, алырдæм лыгъдысты. Бадила дæр йæ хæстонтæй фæхицæн. Товартæ ласæн эшелон æй ласта Сумы горæтмæ. Æфсæнвæндаджы рельсытæ кæм систой, уым сæ фæндаг фескъуыди, вагæттæ кæрæдзи сарты тахтысты. Бадилайæниу йæ къæхты рисæй йæ зæрдæ бахъарм, йæ хъару састы. Изæрырдæм кæддæр иучысыл йæ чемы æрцыди æмæ фембæрста, йæ документтæ йæ исты кæй фæкæнын хъæуы, уый. Уым йе 'хсæв арвыста.

Бон дзир-дзур кодта, уæд цалдæр бæхджын хъазахъхæджы фæзындысты. Цыдысты сындæггай, мæрддæм æдзынаг кастысты. Бадила къутæргы æхсæнмæ бабырыди, уæддæр ыл афицеры цæст æрхæцыд. Æмæ йæм фездæхт:

— Гъей, куыдзы хъæвдын! — æрдзырдта йæм уæлбæхæй. — Ам цы ныддæргъ дæ?

— Мæ бон сыстын нæу, — загъта Бадила. — Мæ къах цæф у.

— Ды кæцытæй дæ? — æрдзырдта та йæм афицер. — Большевиктæй ма разын?

— Æз большевик нæ дæн. Æз сæудæджер дæн. Мæскуыйы цардтæн. Большевиктæ мæ бастыгътой. Æмæ гæвзыккæй баззадтæн. Ныр нæхимæ цæуын, Кавказмæ. Фæндагыл мæ абырджытæ дæр бастыгътой, фæцæф мæ кодтой.

Бадилайы сæрыл уыди кавказг уæлдзармхуð æмæ йыл баууандыди афицер. Йæхæдæг дæр кавказг уыди, уый бамбæрста Бадила. Алæгъстæ йын кодта, цæмæй йæ уæрдонны сæвæрой æмæ йæ ардыгæй аласой.

Бадилайы курдиат сæххæст кодта афицер, иу станцæмæ йæ фæластой. Нымæц сын нæ уыди, уыйбæрц сырхгвардионтæ дзы. Ластой сæ рынчындонмæ. Бадилайы къах ныддæнгæл ис, хæф кæнын байдыдта.

Йæ цæфмæ йын чи зылди, уыцы сылгоймаг разынди йæ бинойнаг Катыйы æмбал. Йæ цæстытæ доны разылдысты. Куыд

тынг, дам, мæ фæнды дæуæн баххуыс кæнын, фæлæ, дам, куыд цыбыркъух дæн.

— Катямæ фæхабар кæнын дæ бон нæ бауайд? — бафарста йæ Бадила.

— Алідзын ын нæ бантыст, — загъта медицинон хо. — Ахæстонмæ бахауд Катя.

Сæ ныхас нæма фæци, афтæ йæ уæлхъус алæууыди йæ адъютант Гелиев. Йæ уæлæ урс афицеры дарæстæ.

Æмæ мæнæ ныр, ревкомы уæттæй иуы Бадила, Гелиевмæ амонгæйæ, йæ хæстонтæн дзырдта:

— Мæ адъютант уыди. Большевик. Харьков урсгвардионты баци. Æз цафæй сæ госпитальмæ бахаудтæн. Ацы «большевик» мæ палатæйы дуарæй æрбахызт урс афицеры дарæсты. Бахудти æмæ сдзырдта: «Габаев, ды дæр ам дæ?»

Бадила æфсæддонтæн йæ къухы змæлдæй ацамыдта: ахизут æддæмæ. Уыдон кæрæдзи фæдыл фæддæдуар сты.

Бадилайы револювер равдæлон: дæс нæмыджы дæр Гелиевы схардз кодта:

Бадила йæ мысинæгты афтæ загъта: «Мæхи нæ раст кæнын. Мæ маст бауromын мæ бон нæ баци. Цы зындоны хъызæмæрттæ бавзæрстон, уыдон сног сты, æмæ йын мæхи тæрхонгæнæг скодтон. Мæ азым — уæззау. Фæлæ, цы 'рцыди, уый æрцыди. Гъе, уый тыххæй мæ дзæбæх бафхæрдтой».

О, уæд æй Гелиев Харьковы рынчындоны куы афарста: «Габаев, ды дæр ам дæ?» Уæд æм Бадила дæр фæрæвдз ис: «О, æз дæр ам дæн, фæлæ йæ дæ зæрдыл бадар — дæу дæр искуы мæ къухтæм хъæудзæн!»

Цæмæй æнхъæл уыди Бадила, искуы йыл мæнæ ацы бон скæндзæн, йæ зæрдæ ницæуыл дардта, фæлæ йæм афтæ сдзырдта йæ æгъатыр, йæ мæстæлгъæд, карздæр нæй, уыцы тæрхонхæссæг зæрдæ.

Уæд, урсыты рынчындоны палатæмæ æрбахизгæйæ, Гелиев цы сдзырдта, æндæр йæ дзыхæй сыбыртт дæр нал схауди. Уайтагъд тыргътæм ахызти.

Цалдæр минуты фæстæ рынчындоны алыварс цæг алæууыдысты Корниловы полчъы салдæттæ.

Цæмæй ма тарстысты, сызмæлынхъом чи нал уыди, уыцы Бадилайæ?

Цавæрдæр афицер фæмидæг палатæйы, фæтгъæлланг ласта Бадилайыл:

— Рæвдз фест!

Бадила загъта:

— Мæ бон сыстын нæу, мæ къах цæф у. Сисут мæ æмæ мæ ахæссут.

Хорзæй ницæмæ æнхъæлмæ касти Гæджийы-фырт æмæ ахъуыды кодта: «Сæ фарстытæн сын дæтдзынæн цæхгæр дзуаппытæ. Уæддæр мæ акъæрцц ласдзысты».

Салдæттæ машинæйы сæвæрдтой ахст лæджы æмæ йæ уазæгуат «Палас»-мæ урсыты старæг куыстгæнджыты штабмæ аластой. Уыцы рæстæг уым уыди Харьковы раздæры инæлар-губернатор Кутепов дæр. Æлгъаг истæмæ цыма касти, уыйау бахудти æмæ сдзырдта:

— Гъы, нæ къæппæджы смидæг дæ, цъаммар?

Бадила сдзырдта:

— Уæвæн уыди, æмæ раздæр ды смидæг уыдаис мæ къæппæджы.

— Æмæ йæ уæд афтæ нымай, цыдæр амонд ма дæм кæй касы. Мах большевикты хуызæн æнæзæрдæ не стæм! — æмæ хъæрæй ныххудти Кутепов, баздæхти та Бадиламæ: — Нæ фарстытæн, куыд æмбæлы, афтæ дзуапп куы дæттай..

— Æз дæн Габаев. Каманды кодтон уæ ныхмæ хæцæг хæстонтæн. Æз дæн уе знаг. Истытæ базонын уæ кæд фæнды — сым дæр мæ нæ фехъусдзыстут!

Уыцы уысмæй фæстæмæ ралæууыдысты Бадилаы хъизæмæрттæ æвзарæн рæстæджытæ. Сæрбынмæ йæ сауыгътой. Хъазахъхъаг ын йæ къæхтыл шомполæй ралæууыд. Бадилаы зæрдæ бахъарм. Æрчыцыдта уый фæстæ бон райсомæй. Æркæсæн æм нал уыди туг æмæ йе 'ддæмæбадæны хъулаæттæй. Кæддæр йæ чемы æрцыди æмæ бамбæрста, йæ дзых куыд ныххус ис, уый.

Иу рæстæджы æдгæрзтæ хъазахъхъаг йæ уæлхъус балæууыд.

— Дон, — сфæрæзта ма Бадила.

— Дзургæ ма кæн, — загъта хъазахъхъаг æмæ йын дон æрбахаста.

Уый фæстæ йæ фарстой булкъон Пересков æмæ штаб-ротмистр Павлоградский. Кæд æрсæттид, зæгъгæ, йæм дзырдтой фæлмæн хъæлæсæй. Уалынмæ фæзынди Кутепов. Уый дæр æм йæхи æрфæлмæн кодта:

— Нæ дæсны дохтыртæ дæ адзæбæх кæндзысты, дæ къахыл фидар лæудзынæ. Ды дæ кавказæг, йæ сæр сæрмæ чи хæссы, ахæм

хохаг сæрыстыр лæг. Кавказæгтæн сæ лæгдæртæ махимæ сты, Урс æфсады. Уыдон сты Уæрæсейыл аудæг, йæ адæмыл тыхсæг.

Кæронмæ йæм нал байхъуыста Бадила, йæ маст срæмыгъта:

— Æз дæн уе знаг æмæ мæ хъызæмарæй марут. Мæ къухтæм уæ чи рбахауид, уымæн æз дæр кæнин афтæ.

Мæстæй рафыхти Кутепов:

— Зонæм æй! Нæ инæларты нын -иу акъæрцц ластай. Сæ къухтæй сын æрмхуд-цæрмттæ стыгътай.

— Мардтон сæ, уымæн æмæ уыдон сты не знæгтæ. Æрмхуд-цæрмттæ стигъын та сæрмæ хæссинаг хъуыддаг нæу. Маргæ та кодтон. Æмæ сымах дæр мардтат.

Бадилаы смидæг кодтой Харьковы ахæстоны. Медицинон хо йын куыд дзырдта, уымæ гæсгæ йæ бинойнаг дæр ацы ахæстоны уыди.

Иу бон та Бадилаы аластой сæ сусæг сгарджыты штабмæ. Фæрсын æй нæма райдыдтой, афтæ ма уырдаг æрбакодтой дыууæ чызджы, сæ иу иннæйы халдих, æмæ Бадила нæ фæгуырыско — хотæ сты.

Бадилаы куы ауыдтой, уæд сæ иу иннæйы хъусы бадзырдта:

— Кæс-ма, Габаев дæр ам ис. Фидар фæлæууæм.

— Æндæр ма нын цы гæнæн ис, — загъта иннæ чызг.

Фæзындысты дыууæ афицеры æмæ, кæрæдзи дзыхæй ныхас исгæйæ, алы æлгъаг ныхæстæ калдтой. Цытæ сын акæниккой, уыдæттæ æнæфсæрмæй къухтæй амыдтой. Чызджытæ чысыл къуыбæртты йас дæр нал уыдысты фырафсæрмæй.

Бадила дызæрдыг нал кодта, ацы хотæ дæр большевикон зондыл хæст кæй сты, кæмдæр ыл сæ цæст кæй æрхæцыд, уыдæттыл.

Дуарæй æрбахызт инæлар Шкуро, йæ уæлæ æрвхуызцъæх цухъхъа. Йæ сырх кубанкæйæн — сырх худычылтæ, уæрæх урс пъагæттæ йыл. Асæй — ныллæг, фæлæ йæ цармыдзаг, йæ фезмæлд — æвзыгъд. Йæхицæй хуымæтæджы бузныг нæ уыди. Æз, загъта, большевикты бындзытау мардтон. Сæ удтæй сын хъазыдтæн. Рæхджы сæ мыггагыскъуыд фæкæндзыстæм æмæ æрвзæргæнджытæй фервæздзыстæм. Йæ ныхæстæ куы фесты, уæд Бадиламæ ацамыдта:

— Ай та кæцытæй у?

— Нæ фарсмæ хъуамæ балæууа, — загъта булкъон. — Йæ сæр нæ бахъæудзæн. Æз афтæ хъуыды кæнын, инæлар, æмæ йæм дзæбæх цæстæй ракæсдзыстут.

— Хъаз æмæ бырынкъджын хуы балымæн уой, уымæн уæвæн нæй! — мæстæлгъæдай сдзырдта Бадила. — Кæрæдзимæ топ-пыцæстæй кæсын — нæ куыст.

— Дзуттæгтæ дын дæ сæр бынтон сдон кодтой, мæгуыр хо-хаг лæг, — дзырдта инæлар. — Дзуттæгты сæраппонд кæй тох кæныс, уый нæма бамбæрстай? Кавказаг йæхи дзуттаджы бæрны бакæна, уый кæд æрцыди? Куыд сыл баууæндыдтæ?

Дыууæ хойы Бадилаы цурæй акодта булкъон, дуаргæронæй ма йæм радзырдта:

— Фæстæмæ рæйын дæ бон куыннал уа, ахæм митæ дын бакæнын хъæуы.

Уайтæккæ Бадилаы раз æрбалæууыдысты æртæйæ. Сæ иу — урс пъагонджын, бакастæй ироны хуызæн. Йæ уæлæ — сау цухъхъа, алы хæцæнгарзæй гæрзифтонг. Йемæ ма дыууæ хъазахъхъаджы. Сæ иу былысчылæй сдзырдта:

— Ничи йæм кæсы! Инæлар дæр æм нымады нæу! — æмæ йыл цъæхснаг къæрцгæнаг ехсæй ралæууыд.

Бадила сынтæгæй пълмæ æрхаудта. Ныр та йæ хъазахъхъаг йæ хъæбæр цырыхъхъыты зæвæттæй цæвын байдыдта. Йæ цæфы хуыдтытæ аскъуыдысты, æмæ та Бадила ницуал бамбæрста. Куы æрчъицыдта, уæд фыццагдæр кæй ауыдта, уый уыди инæлар Кутепов. Кæйдæр афарста, Бадиламæ ацамонгæйæ:

— Чи йæ бафхæрдта?

Йæ гæды, йæ мæнгард æвзаг райхæлди, Бадила кæй æрсабыр уыдзæн, ууыл ма йæ зæрдæ дардта. Инæлар Шкурыйы ныхæстæ йын афæзмыдта. Дзуттæгтæ, дам, дæ акуырм кодтой. Инæлары ныхæстæ ницы сахадыдтой. Æмæ Бадилаы ахæстонмæ арвыста. Иу адæймаджы бынатон камерæйы йæ фæмидæг кодтой. Инæлары фæстаг ныхæстæ ма йæ хъусты азæлыдысты:

— Уазалы æххормагæй куы абада, уæд йе 'взаг райхæлдзæн. Æмæ йæ дзуттаг хицæутты митæ хурмæ ракалдзæн. Куы ницы дзура, уæд æй сæрбынмæ сауындздыстæм, йæ ахсæн йæ хъуыры куыд фæбада.

— Куыдфæнды мæ ауындзут, мæнæн уæлдай нал у, — загъта Бадила. — Фæлæ мах дæ хуызæтты ауындзгæ нæ кодтам. Мах уæ-иу акъæрцц ластам, мæлæт-иу йæ цæстытыл куыд ауадаид.

Бадила хъуыдытæ кодта: «Æвæццæгæн мæ ахъаззаг стыр лæгыл намайынц, бирæ сусæгдзинæдтæ кæмæй базондзысты æмæ мæ уымæн нæ марынц...»

Æртæ мæйы йæ фæдардтой уынгæг, уазал, уымæл камерæйы. Боны дæргъы йын лæвæрдтой сымæнæуы ссадæй конд дзулы къæбæр æмæ дон.

Уалынмæ ралæууыди тæрхоны рæстæг. Тæрхон сын кодтой ахæстоны къæнцылары. Зылынджын кæй кодтой, уыдон уыдысты 48 адæймаджы. Бадила дзы бахъуыды кодта Харьковы горæты сырх комиссар Глущенко æмæ инженер Берзманы. Тæрхонгæнджытæ — 11 адæймаджы. Сæрдариуæг дзы кодта инæлар Кутепов. Мидæмæ сæ хуыдтой иугай. Кæй сæ цæмæй зылынджын кæнынц, уый рагацау бæрæг уыди. 28 адæймагæн рахастой марыны тæрхон. Уыдонимæ Бадила дæр. Гæджийы-фырт, Саенко æмæ Пархоменкойы аххосджын кодтой урсытæй дыууæ инæлары, цыппарыссæдз афицеры æмæ салдаты кæй амардтой, уый тыххæй. Бадилаы та ма рахуыдтой æбуалгъ адæймаг — инæлæртты къухтæй, дам, стыгъта æрмхуд-цæрмттæ.

Бадилаен фæстаг дзырды бар куы радтой, уæд загъта:

— Тох кодтон знæгты ныхмæ æмæ ма мæ цæст куы æрттива, уæд та амæй фæстæмæ дæр тох кæндзынæн сæ ныхмæ. Зын мын у, уыцы рæстæджы Кутепов мæ къухтæм кæй не 'рбахудта, уый. Инæлæрттæй æрмхуд-цæрмттæ стыгътон загъут æмæ мыл тугтæ мысут. Уыди мæм 14 капеччы аргъ гилдзытæ æмæ уыдон сæ фаг уыдысты.

Бадилаы æддæмæ куы расхуыстой, уæд æй топпысыздæй ныддаудтой, цæф сæмбæлд саст фæрскыл æмæ, цы фæци, уымæн ницуал бамбæрста.

Ахæстонмæ сæм сауджын бацыди изæры 6 сахатыл. Сæ мæрдтæм фæндагыл сæ Чырыстийыл бафæдзæхста, чи сæ кæуыл не 'рфæсмон кодта, уыцы тæригъæдтæй ссыгъдæг уа. Инженермæ куы бацыди, уæд ын уый йæ уæззау дзуар йæ цæсгомыл ныцтафта. Сауджын ахауд æмæ йæ ахастой.

Марыны тæрхон кæмæн рахастой, уыцы 28 адæймаджы ахсæвы дыууæ сахатыл дыууæ рæгъæй слæууын кодтой, салдæттæ сæ алыварс цæгæнгом æрлæууыдысты. Цыдысты со-сафæндаджырдем. Кодтой сæ сусхъæд бæлæсты къохмæ. Уым сæм æнхъæлмæ кастысты сæ ингæнтæ, бæлвырддæр зæгъгæйæ та ног къахт дзыхъхъытæ. Зыдтой, мæлæты фæндагыл кæй цæуынц, рæмбыныкъæдзтæй иу иннæйы схуыста æмæ кæрæдзи бамбæрстой. Айхъуыстой сырх командир Глущенкоы ныхæстæ: «Лæппутæ, уæддæр нын уæлдай нал у, стох кæнæм!»

Алчидæр сæ æввахсдæр салдатыл йæхи андзæрста. Кæйдæр бон бацц салдаты къухæй топп раскъуынын, цалдæрæй нæмгуыты амæддаг баисты. Мæлæтдзаг тох стынг ис. Æрмæстдæр æртæйæ аирвæзтысты: Бадила, Андрошевич æмæ Иванов. Кæцæй фæзындысты Бадиламæ уыцы хъарутæ?! Йæ цæфтæ дæр дзы æрбайрох сты. Кæуылты згъоры, уый цæстæй нæ уыдта, æрмæст бафиппайдта — згъоры уырдыджы. Йæ цæст ацахста, горæтæй алы чъызитæ кæуылты калдысты, уыцы хæтæлтæ. Гæрæхтæ азæлыдысты йæ чъылдыммæ, бæстæ фæдис сси. Фæстæмæ фæкасти Бадила, мæ фæдыл кæд исчи бафтыди, зæгъгæ. Йæ цæст никæуыл æрхæцыд. Хæтæлы абырыди. Хъылма смаг ын йæ уæлæфæнтæ ахгæдта. Узал йæ буары ахъардта. Ахæстоны йæ ничи даста, цæсгом схæмпæл æмæ бамбæрста, йæ хилтæ дзæбæх кæй самæстысты. Кæддæр фæсæмбисæхсæв банкъардта йæ уæраджысæры рыст. Арцæй йæ барæхуыстой, æви йыл мæнæ ныр нæмыг сæмбæлд — ницы йын рахатыдта. Йæ цырыхъхъ тугæй байдзаг. Йæ къахы судзаг рис æмæ йын гæвгæвгæнаг узал йæ хъару æмæ йæ ныфс састой. Йæхицæн загъта: «Сæумæрайсом уæлæмæ сбырдзынæн». Уæлдай йын нал уыди — уæлейы йæ урсытæ амардзысты, ам та уазалы басидзæн. Йæ къабæзтæ йæхицæй нал уыдысты, афтæ йæ æндæвтой.

Хæтæлæй сбырыди Бадила, кæсы æмæ уæртæ æввахс æфсæнвæндаджы будкæ. Уырдаем йе 'ргом сарæзта. Гæс æй ауыдта æмæ дзы йæ уд ауади.

— Дæ хæйрæджы хай дæ æрбахаста ардаем? Пысунæйы смаг куы кæныс? — йæ къухтæ йыл сцагъта гæс. — Афардаг у ардыгæй рæвдздæр!

Лæгъстæ кодта гæсæн Бадила:

— Дæ хорзæхæй, бауадз мæ иучысыл, мæ чемы æрцæуон. Мæхи цæхсон.

Гæс фæсабыр. Хъарм дон ын радавта, йæ къухтыл ын æй кодта. Бадилайы буар ссыгъди, йæ цæнгты рисæн нал фæрæзта. Гæс ын, бæлвырд, фæтæригъæд кодта æмæ архайдта, æххуыс ын кодта, ома, кæд тагъддæр ацæуид ардыгæй.

Бадила ссыди хидмæ. Уайтагъд æм уæрдон æрбахæццæ æмæ — мæнæ диссаг: бæхтæрæг кæд разынди йæ зонгæ лæппу. Бадила фæхъæр ласта:

— Ваня, фæуром!

Лæппу дæр æй базыдта æмæ сдзырдта:

— Ёрхуисс æмæ дыл исты æрæппарон.

Дæлгоммæ ахуиссид Бадила гуыффæйы, æмæ йыл Ваня цыдæртæ æрæппæрста.

Бадила лæппуйæн загъта, ласын æй кæдæм хъæуы, уыцы хæдзары адрес. Йæ æмбал, социал-демократ Цыхуырбаты Арсентимæ тындзыдта. Уый ацы горæты царди йæ бинонтимæ, æмæ йæ кæй бавæрдзæн, ууыл Бадила гуырысхо нæ кодта.

Уыцы изæр Бадила сæмбæлди йæ хæстон æмбæлттæ Шатский æмæ Георгобийыйыл. Йæхи ныннадта, хилдасæг æм базылди, йæ уæлæ скодта сыгъдæг дарæстæ. Фæзындысты йæм йæ усы хорз æмбал Любовь Петровна æмæ, кæддæр Бадилаимæ иу ран чи акуыста, ахæм сылгоймаг Наталия Михайловна. Ссардта Бадила Санахъоты Графы. Уый арæст гæххæттытæм гæсгæ Гæджийы-фырт уыди Терчы облæстæй æрвыст амы бархи æфсæдты штабмæ. Æфсæддон дарæстæ скодта æмæ бацыди æфсады уазæгуат «Гранд Отельмæ». Æгас цу йын загъта булкъон Килечгори.

— Мæн ардæм рарвыста Цæгат Ирыстоны хицауиуæггæнæг æмæ æнхъæлмæ кæсдзынæн, дарддæр мын цы гæнгæ у, уымæ! — загъта Бадила фидар хъæлæсæй.

Булкъон æй фарста Владикавказы хабæрттæй æмæ йын Бадила æнæкъуызгæ хъæлæсæй дзырдта мысæггаг хабæрттæ. Булкъоны базонгæ кодта йæ æмбал сылгоймæгтимæ.

— Мæнæ уый мæ бинойнаг у, — ацамыдта Любовь Петровна. Иннæйы та рахуыдта йæ хо. — Ныр афтæ бакæнæм æмæ рестораны сихор бахæрæм. Владикавказæй æрластон гуырдиаг сæнтæ.

Булкъон Любовь Петровнайы раз абадти æмæ загъта:

— Сахаты фæстæ ам уыдзынæн.

Бадила балæууыди Цæллагты Захар æмæ Басшурийы рестораны. Дыууæйæ дæр ын йæ хабæрттæ хорз зыдтой.

— Килечгорийы дзæбæх суазæг кæнын хъæуы, — дзырдта Бадила. — Науæд мын ардыгæй ацæуын нæ бантысдзæн.

Бадила йæ уавæр бамбарын кодта Хъазыбеджы-фыртæн, йæ кæддæры салдатæн:

— Ацы изæр æз хъуамæ ацы сахарæй мæхи айсон, ахизон фронты сарты æмæ мын баххуыс кæн.

Сегас дæр ацыдысты ресторан «Кабаре»-мæ, бахызтысты хицауы кабинеты къæсæрæй. Бадилаы уæлæ — æрвхуыз цухъхъа,

йæ фарсыл — æвзист донытылд кавказæг æхсаргард æмæ хъама. Уый дæр æвзистдонытылд. Гъе, фæстаг рæстæг кавказæг афицертæм чи фæзынди, уыцы модæ. Ныр Бадилайы мытгаг Габаев нал уыди — Санахъоты Графы арæзт гæххæттытæм гæстæ йæхи цардмæ равдыста Гæджиты Гулайы фырт Бадила.

Килечгори банозтджын æмæ Бадилайы сылгоймæгтыл æну-выдæй узæлыди. Гæджийы-фырт йæхи ницыуынаг скодта, кæд цæттæ арæзт документтæ къухы рæвдздæр бафтиккой, зæгъгæ. Уыцы документтæм гæстæ йæ хъуамæ фронтмæ арвыстаиккой æмæ суыдаид, булкъон Камковы дæлбар чи уыди, ахæм хицæн æфсæддон хайы командир.

Бадилайы къухы бафтыд, булкъон Камковмæ цы гæххæттытимæ хъуамæ бацыдаид, уыдон райсын.

Уыцы æхсæв Бадила йæ сылгоймаг æмбæлттимæ ацыди вагзалмæ. Любæ æмæ Наталия сæхи дзæбæх сфæлыстой, цæмæй-иу уыдоныл сæ цæст æрæвæрой, Бадилайы ма фиппайой. Бацыдысты æппæты зынаргъдæр вагонмæ. Мыййаг мæ исчи куы базона, зæгъгæ, Бадила йæхи æруагъта, Наталияйы уæрджытыл йæ сæр æрæвæрдта. Фæлæ дзы æфсæддон адæм æгæр бирæ змæлыди. Уæд уæллаг тæрхæгмæ схызти æмæ йæхи хъæццулæй æрæмбæрзта. Сылгоймæгтæм сæхи ластой æфсæддонтæ, хъазæн ныхæстæй сæ ирхæфстой.

Бадила лæмбынаг хъуыста хæстонты ныхæстæм æмæ базыдта: большевиктæ Харьковмæ дзæбæх баввахс сты.

Дыккаг бон поезд æрлæууыди цыдæр чысыл станцæйы. Бадила зыдта, Дроздовскийы дивизийы штаб ардæм хæстæг кæй ис, уый. Æвæстиатæй экипаж баххуырста æмæ, булкъон Камков кæм ис, уырдаг йæ сылгоймæгтимæ йæ фæндаг адардта. Сæн ма йæм уыди, вагзалы та кæрчытæ алхæдта.

Фæндагыл цæугæйæ Бадила хъуыдытыл фæци: «Кæй зыдтон, уыцы Камковмæ мæ ма къæхтæ ма бахæссæнт? Æмæ та уæд къæппæджы смидæг уыдзынæн».

Нозтхæлдзæг чызджыты ныхæстæ йæ сæхимæ æрыхъусын кодтой. Иу нуазæн ын йæ дзыхыл сдардтой æмæ дзы йæ хъуыдытæ айрох сты.

Иу хæдзары раз æрлæууыди сæ экипаж. Дунейы адæм дзы æрæмбырд.

— Ацы адæм цæмæн æрæмбырд сты? — афарста Бадила адæмæй иуы.

— Бынæттон хицæуттæн сæ æхцайы фиддонтæ æрбахастам, — загъта уый. — Хицæуттæ нæма фæзындысты æмæ æнхъæлмæ кæсæм.

Цасдæр рæстæг ма рауади, æмæ æрбахæццæ поручик Белов. Бадила йæм радта йæ документтæ æмæ загъта:

— Дæн булкъон Камковмæ æрвыст. Инæлар Шкуройы хъахъхъæнджыты хицауы бынат мын саккаг кодтой. Гæххæттыты алцыдæр бæлвырд бæрæг у.

Белов ныццин кодта Бадилайыл, уый та йæ Любовь æмæ Наталиямæ базонгæ кодта.

— Цы хъуысы фронтæй? — афарста Бадила. — Большевиктæ Харьковмæ дард сты?

— Тæккæ знон — карз хæстытæ... Большевиктæ се 'дзæллæгтæй не сты. Фæлæ сæм фаг хъарутæ нæй. Юденич мæнæ-мæнæ Петроград райсдзæн. Цæвиттон, хъуыддæгтæ хорз нæ цæуынц.

Райсомы 9 сахатыл фæзынди булкъон Камков. Бадила йын йæхи нæма ауыдта, адъютант кæм ис, зæгъгæ, хъахъхъæнджы куы афарста, уæд ын йæ хъæлæс айхъуыста æмæ фæкъæрцхъус Бадила. Дызæрддыг нал кодта: «Кæй зонын, уыцы Камков у!» Æмбæрста, рæдийыны бар ын кæй нæй, уый. Ахæм рæстæг-иу сцырддзаст, скъæрцъхъус, ныфссæттæн хъуыды йæм-иу æмгæрон нал цыди.

Къæсæрæй æрбахызти Камков, фемдзаст сты, æмæ Бадила ауыдта: фæкъæмдзæстыгхуыз, фæтарæрфыг булкъон. Сдзырдта йæм:

— Æгас цу, большевик.

Адъютант уайдзæфгæнæджы каст бакодта Камковмæ æмæ сдзырдта:

— Ахæм «большевиктæ» нæм уыйас дæр куы уайд! — æмæ уатæй фæдде.

Куыддæр адъютант дуар йæ фæдыл æрбассыдта, афтæ хъама Камковы риуы бафардæг.

Ам Бадилайæн хæссын йæхи ныхæстæ: «Мне показалось, что он еще жив, значит, успеет все рассказать, и я перерезал ему горло».

Æддæмæ иу сыбыртт дæр нæ айхъуыст. Бадила чызджытæн бардзырд радта, цæмæй рæвдздæр экипажы абадой æмæ афардæг уой. Йæхæдæг рауади Камковы адъютантмæ æмæ йын загъта:

— Камковы бардзырдмæ гæсгæ, дæ бæрны цы постытæ ис, уыдон ныртæккæ хъуамæ лæвæрд æрцæуой мæнмæ!

Поручик Белов ницæуыл фæгуырысхо, Бадилаы базонгæ кодта вахмистр æмæ фельдфебелимæ. Штабæй цæмæй дарддæр ацæуой, уый тыххæй поручикæн загъта:

— Постытыл азилæм!

Ныхæстæгæнгæ йæ асайдта къутæртæм æмæ йæ амардта. Изæрæй 7 сахатыл Бадила бацыди, Камков мардæй кæм лæууыд уырдаæм, штабмæ. Бæстæ фæдис скодта. Бардзырд радта сæ постыты лæууæг салдæттæн, цæмæй йæ фæдыл ацæуой. Фæзынди йæм фронты сарты ахизыны фæнд. Дзæбæх æрталынг. Мæйдары æбæрæг рæтты цыдысты, Курскы горæтмæ æввахс цы сырхæфсæддон хæйттæ уыди, уыдонмæ. Нæма бахæццæ сты, Бадила уæд йæ пъагæттæ систа. Гуырысхо кодта, кæд æндæр искæдæм барæдыдыстæм, зæгъгæ. Амы сырхæфсæддонтæ дæр ыл дзæбæх не 'ууæндыдысты. Ахæм тæвдтуг дзы разынд æмæ йæ куына баурæдтаиккой — агæрах кодтаид Бадилаы. Фронтмæ æввахс рæтты-иу ахæм хабæрттæ арæх кæй æрцыди, Гæджийы-фырт уый хорз зыдта.

— Штабмæ мæ удæгасæй фæхæццæ кæнут, — дзырдта Бадила. — Уым равзардзысты, кæцытæй дæн, уый æмæ мын тæрхон кæндзысты.

Бахæццæ йæ кодтой штабмæ. Баййæфта дзы ротæйы командир Пучков. Йæхи йын бацамыдта Бадила æмæ йын загъта, цæмæй йæ фæхæццæ кæной полчы штабмæ. Уым сæмбæлди, йæ дæлбар чи уыди, ахæм сырхæфсæддонтимæ. Ныццин ыл кодтой:

— Габаев нæм фæзынди, лæппутæ! Габаев сæрæгас у!

Горæт Харьков райсын большевикты бон бацы 1920 азы. Бадила уæд базыдта, уыцы горæты ахæстоны урсытæ кæй амардтой 1028 адæймаджы. Уыдонæй иу уыди Бадилаы бинойнаг. Уыцы рæстæг æм цы зæрдæйыуаг уыди, уымæн æвдисæн йæхи ныхæстæ: «Я готов был мстить, настолько это повлияло на меня. Поступил в ЧК, где председателем был товарищ Иванов и поработал до весны».

* * *

Бадила Цæгат Кавказы 10 æфсады сæрмагонд хаймæ æрвыст æрцыд 1920 азы уалдзæджы. Уый базонæм йæ мысинæгтæй. Ноджы базонæм: уыцы аз сси, 1918 — 1919 азты гуырдзиаг меньшевик Джугъелийы къордты экспедициты рæстæг æфхæрд чи æрцыд, уыцы хуссарираг лигъдæтты бартæ хъахъхъæнæг комитеты хицау.

Бадила зæгъы: Хуссар Ир сыстади меньшевикты ныхмæ æмæ уыцы æфхæрæг экспедицийы рæстæджы 50 мин зæхкусæджы ныггаффутт сты. Хуссар Ирыстон састы бынаты баззад. Адæм цагъды кодтой кæмтты, Хæстон-Ирон фæндагыл, зымæгон цатырты кæм цардысты, уыцы хохы фæхстыл. Голийы-фырты æмæ иннæты фыдгæнæг къордтæ сæ стыгътой, тыхмитæ сын кодтой. Чысыл фыдбылызтæ сын не скодтой хъазахъхъаг æвзæргæнджытæ дæр.

Лигъдæтты алы рæттæй ласта Бадила æмæ сын Цæгат Ирыстонæ хъæуты бынæттæ кодта. Хуыгаты Доментъи, Плиты Арон æмæ Нартыхты Сосо сарæзтой хуссарирстойнаг лигъдæтты комитет.

Бадила ма зæгъы: «Лигъдæттимæ уыдысты мæ бинонтæ дæр. Уыдоны æз нæ федтон 23 азы дæргъы».

Бадилаы мысинæгтæ кæйдæр къухæй фыст æрцыдысты, уыцы рæстæджы йæхæдæг уæззау рынчын уыди. Дзырдта йе 'гæрон диссаджы трагикон цаутæй дзаг царды хабæрттæ. Къух-фыст кæй бар бакодта, Бадила уымæ цы цалдæр ныхасы афыста, уым зæгъы: «Товарищ Лоди! Прошу тебя не затрудниться сообщить о полученном материале. Я проверить этот материал не смог. Я очень болен. Лежу в постели».

23 азы мæ бинонты нæ федтон, зæгъы Бадила æмæ мæнмæ та уый гуырысхойаг ныхас кæсы. Бадилаы хабæрттæ мын чи дзырдта, 1921 азы Мамысоны æфцæгыл йемæ Гуырдзымæ чи ахызт, уыдонæй кæйдæрты хъуыдымæ гæсгæ Бадила йæ бинонты федта 1921 азы æртхъирæны мæй, æфсæдтимæ Лисрийы хъæумæ куы бахæццæ, уæд. Хабардзурджытæй разынди, æз Гæджиты Гулайы сæфт фырт дæн, зæгъгæ, Бадила йæхи кæмæн бацамыдта æмæ бинонтæм хæрзæггурæггаг чи фезгъордта, ахæм дæр. Уыдоны ныхæстæ мæнг рауадысты.

Йæ мысинæгтæй бæрæг у: Бадила Кутаисы кънйаз Качака-дземæ афæдз бакуыста æмæ сæ хъæумæ æрбацыди. Уый уыди 1907 азы. Ахуыргонд лæгыл æй нымадтой æмæ æрвадæлтæ, сыхæгтæ сæ галтæ уæймæ уымæн арвистой. Уыцы аз Бадила амардта Петровы æмæ сын йæ дыккаг мадимæ Тифлисæй Петроградмæ лидзгæ æрцыди. Бадила цалынмæ Петровы нæма амардта, уæдмæ йæ хистæр æфсымæр Биасланимæ æмбæлдысты.

Бадила йæ бинонты нæ федта 13 азы.

Бадила йæ бинонты федта, Хуссар Ирыстонæй ралидзæг

æфхæрд адæмы бартæ хъахъхъæнæг комитеты хицау куы сси, уæд 1920 азы. Гъе, уыцы аз Бадила йæ æфсæддонты къордимæ æрвыст æрцыди Мамысонгоммæ Булацаты Симонмæ, ацыдысты Хæстон-Ирон фæндагыл, æвзæргæнджыты цалдæр чысыл къорды ныддæрæн кодтой.

Бадила йæ къордимæ Тибмæ куы бахæццæ, уæд сæ æрурæдтой Хуссар Иры партизантæ.

Бадила зыдта, хуссайраг ирæттæ лыгъды рæстæг цы зындоны хъызæмæрттæ бавзæрстой, уыдæттæ. Зыдта, йæ коймæгтæ, йæ бинонтæ дæр кæй ралыгъдысты. Æмæ ныр, уал азы фæстæ йæ коймæгты, йæ бинонты фенгæйæ цы цин бавзардзæн, уый рагацау хатыдта. Чи сæ æрурæдта, уыцы партизанты цæсгæмттæм касти — сæ ныхас, сæ дарæстæм гæсгæ, уынд-кондæй дæр уыцырдыгæттæ сты, фæлæ йын дзы иу зонгæ нæ разынд. Уæдæ йын йæхи дæр исчи базона, ууыл дæр йæ зæрдæ нæ дардта.

— Пъркъаз нын радтой, амæй фалдæр цæуæн никæмæн ис, — дзырдта йын бæрзонд, къæсхуыртæ лæг.

— Кто давал такой приказ? — бафарста Бадила.

— Там бандиттæ ест, — мидæмæ коммæ амыдта къæсхуыртæ лæг. Йæ фарсмæ лæууыди уымæй æрыгондæр лæппу, уый дæр хæрдмæ фæцыди. Уый дæр цыдæр зæгъын фæндыди, фæлæ уырыссагау дзурын йæ бон нæ уыди æмæ тыхсти.

Бадила сæ фембæрста æмæ загъта:

— Говорите по-осетински, немного понимаю язык. Работал в Осетии.

— Махæн зырд уыди, ауылты макæй уазут, — хистæр та комы мидæмæ ацамыдта. — Уым бандитты отрядтæ. Æмæ нын хисауадæй пъркъаз уыди: мидæмæ дæр, æддæмæ дæр ма уажут. Мах лидзæг адæмы хъахъхъæнæм.

— А вы Кударское ущелье знаете? Кудари? — бафарста Бадила.

— Къуыдаргом знай, — загъта æрыгондæр.

— Мах Къуыдаргомæй стæм, — загъта карджындæр.

— А как получилось? Грузинская гвардия всех выгнала?

— Уæдæ нын бус митæ кæнынц? Цъиуызмæлæг зы нал ис.

— Когда-то я знал одного кударца. Аул, где он родился. Знаете такой аул, Стырмæсыг?

— Куыnnæ! Стырмæсыг? Уæдæ ма сы дзонæм! — дзурæг йæ риуыл авæрдта йæ къух, йе 'мбалмæ дæр бацамыдта. — Нæ дыууæ дæр уысы хъæуæй стæм. Стырмæсыгæй.

Бадила касти дыууæйы цæстæмттæм дæр. Хистæры цыма кæцæйдæр зоны. Сæ хъæуы сабийæ кæимæ хъазыд...

— Мне рассказывали, что в вашем ауле маленькие мальчики пасли баранту. На ноги встал мальчик и в пастухи его отдают?

— Хылычъыйы йас уыдтæн, æз уæд сыдтæн фыййау, — загъта асдæр лæг.

Йæ цæстытæ æви йæ фындзы кондмæ гæстæ йын цыма кæйдæр йæ цæстытыл ауайын кодта æмæ афарста:

— А с тобой Бадила не ходил в пастухах?

— Бадилаимæ хызтам фыстæ, — йæ сæр батылдта хистæр лæг.

— А где этот Бадила? Гагиев Бадила?

— Ничи йæ дзоны, Бадила кæм и...

— Бадилайæн ма хицтытæ дæр скодтой...

— Уæдæ Бадила нал ис, дзæгъут? — иронау сдзырдта Бадила æмæ йе 'мныхастæнджытæ ныццымыдис сты, ацы уырыссагау сыгъдæг дзурæг къуыдайрагау дзурынмæ дæр куыд хорз арæхсы, зæгъгæ.

— Уæдæ Бадила æгас нал у?

— Нал у æгас, нал.

— Уæдæ æдз Бадила дæн, Гæджиты Гулайы фырт Бадила.

— Гæдытæ нæ дзæгъыс? — ныггуырысхо хистæр. — Фыййау кæимæ сыдтæн, ды уысы Бадила?!

Бадила бæхæй æргæпп ласта æмæ йæ йæ хъæбысы ныккодта:

— Дзынтæй дæ базыдтон.

— Уæдæ мæнæ уый та де 'фсымæр у, Тъатъе, Тъатъе, — ацамыдта йын æрыгонмæ.

— Тъатъе? Ахæм æфцымæр мын куынæ уыди...

— Дæ фæстæ райгуырди, ды куы фецæфдтæ... Дыууæ æфцымæры ма дын райгуырд дæ фæцтæ. Тъатъе æмæ Гоги.

— Дыууæ æфцымæры?! — дисæй марди Бадила. — Æмæ деда кæм иц? Гула? Биаслан?

Хохы фахсмæ йын амыдтой. Уым Бадила фыццаг фæкастæн суыдта иу иннæ рæтты стыр сау дуртæ. Æдзынæгæй касти æмæ дзы змæлджытыл дæр йæ цæст æрхæцыди.

— Сатырты сæрæм, сатырты арвы бын. Гула рынчын у. Деда зæбæх у.

Сæ ныхасы райдиан Бадила уырыссагау дзурын куы байдыдта, уæд сæ разæй иуварс чи ацыди, уыдонырдаæм адзырдта йе 'мныхастæнджытæй хистæр:

— Мæнæ ма кæсут, Гулайы сæфт фырт Бадила! Мæнæ Бадила фæдзынди!

Дедамæ, Гуламæ хæрзæггурæггаг згъордтой. Биаслан уайтæккæ сæ цурмæ æрызгъордта. Бадилаы чи зыдта, чи нæ зыдта — сегас дæр ардæм уадысты.

Бадила йæ цæст ахаста нымæттæй арæст цатыртыл. Æваст сæ нæ анымайдзынæ, уыйбæрц уыдысты. Цыдæр гурысхотæ йæм фæзынди: «Ацы хъомпал рæстæг утæппæт лигъдæтты æхсæн чи æрцарди, хæйрæг йæ зонæг». Йæ къорды бærнон лæгтæн бамбарын кодта йæ гуырысхойаг хъуыдытæ, ома къæрцхъус ут.

Цатырмæ разæй бауагътой Бадилаы. Зæххы калд фæсалыл тыд пысулыл бадти йæ мад Санет. Сылгоймæгтæ йæ цуры дзуццæджы бадтысты, иу ын йæ цæсгом фæлмæн февнæлдтытæй сæрфта, иннæ йын йæ дарæстæ дзæбæх кодта.

— Деда, ракас-ма, мæнæ дæм дæ цæфт фырт æрбасыди, — дзырдта сылгоймæгтæй иу. — Кæсæй æнхæл уыдтæ, ахæм сины бон ма дыл скæнзæн?

— Деда, сы кæныс? — зонгуытыл æрлæууыд йæ мады раз Бадила, йæ цæнгтæ йæм баивæзта.

— Æрбадзгъордтой æмæ дын дæ ном куы айхъуыста... дзырдта Биаслан, — Джиз, дам, мæ кæнут, æмæ бавдзæр.

Фæзагъд сæм кодта Бадила: «Цины хабар зæгъын дæр нæ зонут æмæ мын мæ мады зæрдæскъуыд фæкодтат!»

Æрчыцыдта Санет, цатыры дуарæй адæмы иуварс алæууын кодта, рухс Бадилаы цæсгоммæ куыд кæла. Йæ худ ын систа — йæ цæсгом, йæ хъусты æвæрд ын куыд уына. Æмæ та-иу Бадилаы цæстытæм ныккасти. Йæ удæгас фырт йæ цуры лæууы, ууыл æй чи баууæндын кæна, ахæм цыдæр уырнинагыл йæ цæст хъуамæ æрхæцыдаид. Ахæмæй йæ цæст куы ницæуыл хæст кодта, уæд загъта:

— Мæ сæфт хъæбул мæм фæдзынд æмæ мæ сæуылнæ уыргъны? Дæ галиу сонг ма абæгънæг кæн.

Бæгънæг цонджы аууонмæ, Бадилаы цæст кæм никуы æрæндзæвыд, ахæм ранмæ амыдта мад. Уым, загъта — сау-стъæлф. Биаслан дæр ныццымыдис.

— Мады сæст, сы уынаг дæ, сы æмбисонд дæ! Ме 'фсымæр, ахæм стъæлфæй дæ бадзонæн ис, уый æз дæр куына дзыдтон.

Хабардзурджытæй чидæр афтæ загъта: «Бадила кæддæр цуаны уыди, сырды ын йæ цонгыл фæхæцыди æмæ йæ уыцы носмæ гæсгæ базыдта деда».

— Мæ фыды куынæ уынын? — иуахæмы сдзырдта Бадила.
— Кæм ис Гула?

Гула уыди сæ фарсмæ мусонджы.

— Дæ фыд рынчын у, уæззау рынчын, — загъта Санет. — Басу йæм, дæ уынд ын кæд æвдазы хос фестид.

Иннæ мусонгмæ Бадилаимæ бацыдысты цалдæрæй. Гула хуыссыди нымæтыл, йæ бынæй зынди фæсал. Фыды цола цæстомæй цины рухс калди. Йæ цонг æм сивæзта æмæ дзырдта:

— Мæ фырт фæзынди! Сæмæн ыл гуырысхотæ кæнут? — Дзуццæджы æрбадти йæ цуры Бадила. Фыд уырзтæй сгæрста.
— Зæбæх дæ. Гыччылæй дæр сæхæрсæст уыдтæ.

— Хорз дохтыртæ нæм ис, æмæ дæ адзæбæх кæнын хъæуы, — дзырдта Бадила.

— Бафхæрдтой нæ гуырзиаг гвардйа, — зæронды æнæбон цонг æрхауди йæ риуыл. — Джизæг фестæм. Нæ хæзар нын басыгътой...

— Ма тыхсын кæн дæхи. Хæзар дæр та сараздзыстæм.

Санет никæй ницæмæ бауагъта æвналын, йæхæдæг фынг ацæттæ кодта. Кæрдзын афыхта. Цыхты кæрстытæ æмæ сæн фынджы фидауц фестадзысты.

Сæны нуазæн авардтой Гуламæ. Зæронд уыцы дзæбæх анозта йæ нуазæн. Бадила æмбæрста — нозт Гулайы уæнгты ахъардзæн æмæ йæ сдзурын кæндзæн. Æмæ афтæ рауади, сæнцон дзурæн сты зæрондæн йæ зæрдæбындæр зæгъинæгтæ. Æмæ Бадилаы нал уырныдта, куыд æм фæкасти, Гула ахæм æнæбон у, уый.

Кæдæй-уæдæй ма Бадилайæ йæ фæдисон уавæр æрбайрох. Æдзух йæ рæстæг уысмгай барст цыди. Фæдисон уац æй йæ дугъоны рагъыл кæд авардзæн, уый никуы зыдта. Йæ уд æрсабыр ис æмæ, фынджы хистæр сидт сидты фæдыл кæй уагъта, уымæй диссагдæр ницуал уыди.

Гулайы змæлын, йæ утæхсæн сæ æркæсын кодта йæхимæ. Æцæг дунемæ цæуæджы фæстаг улæфтимæ дзы цы дзырд схауди, уый сæ алчидæр фехъуыста:

— Хæрзбон.

Йæ цæстытыл ын æрхæцыдысты.

Бадила йæм бауади, йæ къухфæтасæны тугдадзин ын сгæрста уырзæй, сыстади æмæ загъта:

— Гула нал ис. Рухцаг у, мæ фыд. — Разылди Биасланмæ.

Кæсгæ уымæ кодта, дзургæ сегасмæ. — Мæнæн бахатыр кæнут, æдзух фæдицон дæн. Æнæ мæн æй бавæрут. Зындзынæн уæм, мæ бинонтæ. Зæуæджыхъæуы уын иу къуым уызени. — Иннæтæн та загъта: — Рох не стут. Ныртæккæ нæ сагъæц цымах стут.

Куы цыди, уæд йæ мады йæ хъæбысы акодта, Санет та йын йæ цæстытæм ныккасти:

— Кæд æрхæзарон уызæнæ, мæ хъæбул? Натъайæ афæрсынмæ дæр дæ нæ равдæлди. Натъа фецæфт, куы нæ рацырдтой, уыцы фæдицы фæндагыл.

Зæрæмæджы Бадила сарæзта лигъдæттыл аудæг комитет æмæ йæ бакодта йæ æмзæрдæ æмбал Головкойы бар.

Æвзæргæнджыты нал аййæфтой Бадилаы хæстонтæ — Захъайы æфцæгыл Гуырдыстонмæ ныххызтысты, æмæ сæ фæд нал разынд.

Бадила йæ адæмимæ аздæхт Владикавказмæ. Ам ын бахæс кодтой, цæмæй бацархайа, лигъдæттæй гом арвы бын куыд ничиуал баззайа, ууыл.

Лигъдæттыл аудæг комитеты сæргъы лæууыди Нартыхты Сосо. Уыцы рæстæг уый уыди Алагиры районы милицæйы хицау дæр. Уыцы аз æй æвзæргæнджытæ амардтой, æмæ йæ Бадила нал федта. Йæ бынат ын бацахста Хуыгаты Доментъи. Арв хæдзары цар кæмæн сси, уыцы адæмæн бынæттæ æнцон ссарæн нæ уыди. Бадила сын Цæгат Ирыстоны быдыры хъæуты цæрджыты хæдзæртты лæгдыхæй бынæттæ кодта. Кæм-иу дыууæ адæймаджы æрцæрын кодта, кæм æртæйы, кæм фылдæр адæймæгты.

Гæджиты Ерастыо загъта: «Сосо æмæ Доментъи лигъдæтты мæрдты ныгæнын кодтой. Æвæгæсæгæй чи баззад, уыцы сабитæн бынæттæ агуырдтой. Паддзахадæй сын æххуыс истой».

Сосойы тыххæй афтæ загътой: «Мæрдтæй дæр йæ туг райста». Сосойы топп æргъæвдæй баззад. Сосойы марджытæй йын иу йæ топп систа, йе 'ккоймæ йæ баппæрста. Йæ фæстæ лæуд чи фæци, ахæм дзы фæмард».

Загътой: «Сосойы амардтой зымæджы. Йæ марæг уалдзæгмæ æгасæй баззад. Пъадвалæй йæ сластой, æркодтой йæ Сосойы ингæны цурмæ. Амонынц ын Сосойы цыртмæ:

— Ам чи ныгæд ис, уый зоныс?

— Ахæмтæ æз бирæ амардтон, — дзуапп радта марæг.

Ингæны алыварс æй æртæ зылды æркæнын кодтой, ныффæлдыстой йын æй æмæ йæ амардтой».

* * *

Историон наукаеты докто Дзидзойты Валерийы уац «Хуссайраг ирæтты тох национ хæдбардзинадыл æмæ 1920 азы геноцид»-ы «Рæстдзинад», № 151, 2008 аз, 19 август) кæсæм: «Газет “Хурзæрин”-ы бæрæггæнæнтæм гæсгæ 1920 азы æрмæст июны цауты Гуырдзыстоны меньшевикон æфсæдты къухæй фæмард 6 мин ироны, 4 мин хæдзары сыгъд æрцыдысты. Гуырдзыстоны гвардионтæ æмæ «хицаудзинады законон оргæнты» иннæ минæвæрттæ ирон адæмæй байстой бирæ хæдзары дзаумæттæ, мигæнæнтæ, æрæмбырд ын кодтой æмæ аластой йæ тыллæг, атардтой 30 мин сæры стуртæ, 60 мин сæры та фысвос».

Дзидзойы-фырт йæ уац «Почему Южная Осетия не хочет быть в Грузии»-йы (газет «Северная Осетия», 2008 г., 23 август) ноджы фæбæрæг кодта, хуссайраг ирæттæй 20 мины сæ цæрæнтæй кæй ралыгъд мит æмæ цъититæй æмбæрзт æфцгуыты сæрты, уыдонæй хæцгæ низтæ æмæ стонгæй амардысты 13 мин адæймаджы.

1920 азы фæззæджы Гуырдзыстоны фæллойгæнæг дзыллæтæ сызмæлыдысты меньшевикты æмæ интервентты ныхмæ. Гуырдзийы большевикон партийы ЦК æххуыс куырдта Уæрæсейы Советон хицаудзинадæй. Ленины бардзырдмæ гæсгæ сæм Сырх Æфсад æххуысмæ фæзынд.

Сырх Æфсады хæйттæ æмæ партизаныты къордтæ Гуырдзыстонмæ хæхтыл ахызтысты æртæ раны — Мамысоны, Гебы æмæ Тырсыы æфцгуытыл.

Ам ныхас цæудзæни, 1921 азы æртхъирæны мæй Мамысоны æфцæгыл Гуырдзыстонмæ цы сырхæфсæддонтæ æмæ Цæгат Ирыстоны арæст партизаныты къорд ныххызтысты, уыдоны зынтæвзарæн, цæлхдурæхгæд фæндаджы тыххæй.

Партион бæрнон кусджытæ хъуамæ рагацау сбæрæг кодтаиккой, Сырх Æфсады хæйттæ кæмыты бафæстиат уыдзысты, æхсæвиуат кæм кæндзысты, уыцы бынæттæ. Алагыры районы цæрджыты æфсæддонтæн ахæм æххуыс бакæнынмæ цæттæ кодтой партион æмæ фæскомцæдисон чырты уæнгтæ. Рагацау саразын хъуыди, фæндагтæ митæй чи сыгъдæг кæндзæн, æфсæддонты хæцæнгæрзтæ, сæ хæлц дзаныгътæй чи ласдзæн, ахæм къордтæ. Ссарын хъуыди, гуырдзиагау сыгъдæг чи дзуры, гуырдзиаг хъæуты хорз зонгæтæ кæмæн ис, ахæм адæймагты.

Куыдзæгты Никъала дзырдта: «Хæстон стæрæн разамынд лæвæрдта Киров. Уый амынддзинæдтæ æххæст

кæнгæйæ архайдта Гæджиты Бадила. Сгарджыты къордæн дæр разамынд лæвардта Бадила йæхæдæг. Æххуыс ын кодтон æз».

Зæрæмæггаг Сихъоты Петр мын радзырдта: «Уыцы азы бæрц ам мит никуы æруарыд. Æхсæв, авд метры бæрц æруарыд, æфцæгыл та ноджы фылдæр. Фæндаг сыгъдæг кæнынмæ рацыдысты Зруггомы æмæ Зæрæмæггомы хъæуты цæрджитæ дæр».

Сихъойы-фырты зæрдыл лæууыдысты бæлвырд хабæрттæ. Зæрæмæджы суары фале — Мæлдзыджыты зæйуат. Дарддæр дзы ацæуæн нал уыд. Кировы бæхтæрæг Воробьев Фома кæй уыди, уый дæр хъуыды кодта Сихъойы-фырт. Дзул быдыры хъæутæй Зæрæмæгмæ ластой уæрдæтты. Уырдыгæй фалæмæ алцы ластой дзоныгъты, галгуыфты. Зæрæмæгæй Хълиатмæ — дæс километры, уырдыгæй æфцæгмæ — ссæдз километры.

О, æмæ Мæлдзыджыты зæйуатыл бацæуæн нал уыди, цъæлчыс æрсаха æмæ фæндаг сæхгæдта. Ауылты ацæуыныл чи ацархайдта, уыдон цалдæрæй бынмæ ахаудысты. Фæндаг фæрæтæй цæфтагæнгæ цыппæртыл бырыдысты æмæ-иу ахаудтой. Фæсивæд æххуысмæ фæдисон цыд ракодтой. Белтæ, къахæнтæй ссыгъдæг кодтой фæндаг. Митхæпæн сæвары, фæндаг бæрæг дзы нал вæййы æмæ йæ асыгъдæг кæнын фæхъæуы фыййæгтæй.

Æфсæддонтæ æмæ партизантæ Зæрæмæгæй ацыдысты сæумæрайсом, æмæ, Сихъойы-фырт куыд хъуыды кодта, афтæмæй изæрмæ бахæццæ сты Хълиатмæ. Ам — Мухкъойы хæдзар. Фæндаггæтты хæдзар дæр æй хуыдтой. Фæндагмæ зилджыты хицау уæды рæстæджы уыди Добаты Бетъре.

Зымæг дæр амы цæрджыты цардамæлттæ хъуыди, Зæрæмæгæй Оны Калакмæ цыдысты сæрд уæрдонвæндагыл. Зымæг та-иу æфцæгыл къахвæндаг ныннадтой.

Тæккæ æфцæгыл ахæм рæттæ разынд, æмæ æфсæддонтæн æххуысгæнджытæ фæндаг асыгъдæг кæнынæн ницы мадзал ссардтой. Æфсæддонтæн самал кодтой къахкъæлæттæ. Фæлæ бæхты та куыд фæфале кодтаиккой? Уыцы уавæр дæр рагацау бахынцтой æмæ самал кодтой нымæттæ æмæ кæттаджы гæбæзтæ. Хъæпæннад митыл сæ-иу айтыдтой, бæхтæ сыл цыдысты. Чи-иу суæгъд, уыцы нымæт, уыцы кæттаг фелвас æмæ та йæ разæй айтау.

Бадилаы мысинæгтæй базонæм: Алагирмæ фæндагыл ын йæ

бæрны бакодтой 293-æм полкъ. Хæстон-Ирон фæндагыл атын-дзыдтой Мамысонгоммæ. Æфцæгыл ахизыны фæстæ сæ схæцын хъуыди Ныгуылæн Гуырдызстоны меньшевиктимæ. Æфцæгыл ахызтысты 3800 сырхæфсæддоны æмæ партизанытæ къорд.

Бадилайæ æппæлæн ныхæстæ никуы скауди. Æвдудон куы-нæ фестай, уæд сыл нæ ацæудзынæ, æдзых æй ахæм мæлæты дзыхмæ æппарæг къуырцдзæвæнтæй дзаг фæндагтыл цæуын хъуыди. Аргъæутты фидæрттæ сæттæг нæмыджы бæсты-иу кæй сæвæрдтой, ахæмы уавæры-иу бахауди.

Бадила зæгъы: «Æртхъирæны мæй залты мит кæм ныууарыд, уыцы æфцæгыл хизыны рæстæг нæдæр хойраджы хъæстæ фес-ты, нæдæр доны хъæстæ йæ æфсæддонтæ æмæ партизантæ». Ахæм уынгæг рæтты сæ ахизын хъуыди, æмæ дзы фæрсырæм къахдзæфгæнæн нæ уыди. Сæ алыварс — хъæд, сæ сæрмæ æрха-уынаввонг зæбул къæдзæхтæ. Утæппæт адæм цыдысты иунæг къахвæндагыл. Гуырдызаг гвардионтæ сæ размæ лæууыдысты, уый зыдтой, фæлæ цас сты, куыд гæрзифтонг, уымæн базонæн ницæмæй уыди.

Бадила бæлвырд зыдта: æфцæгæй тæккæ ныххизæны гуыр-дзиаг гвардионты посты уыди телефон. Уыцы телефон цыфæн-дыйæ дæр хъуамæ йæ къухы бафтыдаид. Уырæм арвитын хъуы-ди, фæсхохæй Цæгат Ирма-иу ауылты зымæгон дæр чи ахыз-ти, партизантæй ахæмты.

Бадилайы зæрдыл фыццаджыдæр æрбалæууыд Козаты Малак. Малакимæ Бадила базонгæ, партизантæ ма Дзæуджыхъæуы къазарматы куы уыдысты, уæд.

Козаты Малак уыцы рæстæджы тыххæй йæхæдæг афтæ ра-дзырдта: «Горæты æдде нæ хæстон хъуыддагыл ахуыр кодтой. Уыцы стыр къазармайы иу стыр уаты Мамысоны æфцæгыл Гуыр-дзымæ ахизыны тыххæй куы дзырдтой, стыр командиртæ æмæ советон хицаудзинады бæрнон лæгтæ, уæд уыдоны хъахъхъæн-джытимæ уыдтæн æз дæр. Мидæгæй-иу чи рауади, уыдоны-иу афарстам:

— Цæуыл дзурынц, цæуыл?

— Райсом æй фехъусдзыстут, — уыцы иу дзуапп нын лæ-вæрдтой.

Ноябры мæйæ февральмæ фестæм къазарматы».

Æфцæгыл цæуыны рæстæг ралæууыд, уæд Малак Бадилайæн загъта:

— Фæнды ма, демæ куы уаин, уый.

— Ды дæ, Арвы комыл чи ацæудзæн, уыдонимæ. Мах та цæуæм Уæлладжыры комыл, — загъта йын Бадила. — Ницуал гæнæн дзы ис.

— Уæлладжыры комы æз алы дур дæр зонын, — загъта Малак. — Уым ма сæр тынгдæр бахъæудзæн.

Бадила Малакы йæхимæ ракуырдта.

Ныр æм сгарджытæ æрвитын афон Бадила фæдзырдта:

— Козайы-фырт, дæхицæй куы æппæлыдтæ. Гвардиайы постмæ цæуын хъæуы.

— Бадила, æз цæттæ дæн, — рæвдз сдзырдта Малак. — Куыд зæгъай, афтæ кæндзыстæм.

Бадила гуырдзиаг гвардионты фыццаг постмæ старæг кæй æрвыста, уыдон уыдысты Хуыгаты Хъыбыл, Хъæцмæзты Дзамбол æмæ Микъала, Нартыхты Куыдзæг, Бæзаты Хъулагъар, Теблойты Сардион æмæ Къикъо æмæ Малак йæхæдæг.

Козайы-фырт куыд дзырдта, афтæмæй сæм уыди къахкъæлæттæ æмæ кæцыдæр рæтты доныбылтыл дæр ацыдысты. Тæккæ æфцæгыл, загъта, балаган куыд уа, афтæ хъæпæн сæвардта. Утæппæт мит куы фезмæлыдаид, уæд сæ йæ хъæлæсы ахастайд. Уыди сæм хъæдын фыййæгтæ. Балагангонды иувæрсты ссыдысты. Уым дæр — хъæпæн. Гуырдызыйрдыгæй йæ дымгæ хаста. Хъæпæн къахтой æмæ фæуæлбыл сты.

Гуырдызиаг арæнгæсты бынат «будкæ» рахуыдта Малак. Сыджытсæр уыди. Ацы тымыгъ рæстæг арæнгæстæ хъармы æнæмæтæй кæй бадтысты, ууыл нæ гуырысхо кодтой: ахæм тъæнджытæ хауæн рæстæджы ардæм чи хъуамæ фæзына, зæгъгæ.

Малак-иу хор æлхæнынмæ быдырмæ ауылты цыди. Ам-иу æхсæвиуат бакодта. Ам дукани дæр уыди.

Уыцы бынатмæ бахæццæ сты сгарджытæ, фæлæ арæнгæсты бынатыл сæ цæст нæ хæцыд. Æмæ фембæрстой: миты бын фæци. Дыууæйæ фæцагуырджы арæнгæсты бынат æмæ ницы. Агурджытæ фæфылдæр сты. Агурын та байдыдтой. Сæ иу пецы тохына ауыдта. Бафиппайдтой — сæ бынатмæ ныллæсæн у лæгæтмæ цæуæгау. Уырдаæм мит фæкалдтой, æмæ бынатæй рацæуæн æхгæд æрцыд. Æмæ сæм тохынайæ гуырдызиагау ныдздырдтой:

— Дагъи рули хат! — Ома, ахст стут.

Æмæ та сын ног пъркъадз:

— Чумети ихъау и! — Ома, тæлфгæ дæр мауал скæнут!

Лæгъстæ кæнынмæ фесты гвардионтæ, ма, дам, нæ фесафут. Партизантæ дыууæйæ бынатæй рацæуæны мит калдтой, иннæтæ дуарæй мидæмæ топпытæ дарынц.

Гвардионтæй иу дуары зыхъхъырæй йæ сæр радардта æмæ ризæг хъæлæсæй афарста:

— Чи стут?

— Æнæ хæцæнгарзæй иугæйттæй æддæмæ хизут! — бар-дзырд радта Малак.

Рацыдысты иугæйттæй. Уыдысты аст æмæ ссæдз. Митыл сæ сбадын кодтой.

Малак сын дзырдта:

— Кутаис дæр ист у. Мауал сызмæлут!

Кæрдзын сæм уыди, лобийа, сæн — боцкъайы. Сгарджытæ ахордтой, анозтой, сабыр ныхас кодтой:

— Уырыс иууылдæр ам сты, — дзырдта Малак. — Æнцад куынæ уат — уæхи фесæфтат.

Боныцъæхтыл сæ сæ разæй ракодтой, сæ топпытæ — æнæ æргъæвæнтæ.

Бадила сæ куы федта, уæд сдзырдта:

— Гъе уый лæджы ми у, гъе!

Гуырджиаг гвардионтимæ Бадила кодта карз ныхас:

— Мæ алы фарстæн дæр мын дзуапп чи нæ дæтта, фæд-фæливæн ныхæстæ чи кæна, цы зоны, уыдæттæ æргом чи нæ дзура, уыдоны — маргæ!

Æмæ Бадила базыдта, Глолайы хъæуы кæй ис пулеметæй æхсджыты гвардионтæ — дыууиссæдзæй фылдæр.

Хъæуы фаллаг фарс дон Чончохайы хидмæ æввахс — гвардионты къазарма. Сæ командир — поручик Бакарадзе.

Уырдаæм фæндаг цыди къуындæг комы, йæ хæстонтæн дзы зæрдæйы фæндиаг фезмæлæнтæ нæ разынздæн, æмæ Бадила æмбæрста, сæ ныхмæлæууæг гвардионтыл хинæй куынæ ра-цæуой, уæд сын кæй ницы бакæндзысты.

Æхсæвы Глоламæ æввахс хъæды æрлæууыдысты. Цалынмæ уырдаæм хæццæ кодтой, уæдмæ йæ хъуыды сфидар: йемæ айста, лæгæй-лæгмæ хæстыты чи сфæлтæрдта, ахæм 60 хæстонны. Йæ бæсты командиры хæстæ æххæстгæнæг скодта Суворовы, æмæ æхсæвы II сахатыл азмæлыдысты. Мит — уæрджытæм. Хидмæ баввахс сты, Бадила уæд бауыдта гвардионты къазарма æмæ йæм афтæ фæкасти, цыма къазармайы рудзынгæмбæрзæнты

аууоны бирәйә змәлынц. Йә әвзәрст хәстонтимә йын әнә сымәй кязармамә хәрз әввахс баңәуын куынә бантыса, хяхъхъәнәг бәстә йә сәрыл куы сиса әмә хъәу куы базмәла, уымәй әдас нә уыди Бадила. Фәстәмә абырыд, йә полкъ кәм ныууагъта, уырдаәм, әмә Суворовән йә пълан бамбарын кодта: «Кязарма әхсын куы байдайәм, афтә-иу рабырсут, мидәмә коммә баңәуәнтә әрәхгәнүт, уыцырдаәм иу адәй-маг дәр куыннә баирвәза».

Йә әвзәрст хәстонтән та бамбарын кодта:

— Гвардионты телефонәй адзурыны бон куыннә фәуа, афтә нә бацархайын хъәуы. Хидхъахъхъәнәгмә әз цәуын иунәгәй. Гәрах куы айхъусат, уәд зонут — кәнә әз фәмард дән, кәнә хъахъхъәнәг, әмә-иу уәд кязармайыл нәмыг ныккалут, әддәмә дзы куыд ничи раирвәза. Бәстә сабыр куы уа, уәд әнхәәлмә кәсут мә сигналмә. Мә худ уәм куы фәтилон, уәд, цы уә бон уа, уымәй — мә цурмә.

Бадила урс мидәггәгтә скодта, йә кьорды ныууагъта хъәды әрдузы әмә бырын байдыдта хид хъахъхъәнәгмә. Иу кьутәры аууонәй иннәйы аууонмә бырыди. Хъахъхъәнәг уыди әнәмәтхуыз, ома, ацы митхәәпән әвәрды барәгән дәр размә аккумулясын нә бантысдзән.

Хиды бынмә баирвәзт Бадила, кәм-иу цудтытәгәнгә ихыл бауади, кәм доны. Хъахъхъәнәг хидмә әввахс әрбацыд, цадәг къахдзәфтә кәнгә, азылди сабыргай әмә кязармайырдаәм араст. Хиды бынәй сгәпп кодта Бадила әмә йе 'ккойы абадти. Йә хәцәнгарз ын йә кьухтәй ратыдта әмә йә ләлгоммә ныхуыссын кодта. Йә цырыхъхъытә йын раласын кодта әмә йә аңәуын кодта йә разәй.

— Дуар бахойдзынә, — Бадила йын амыдта кязармамә, револьверы хәтәлы дзых-иу ын йә кьәбутыл авәрдта. Куы дә фәрсой, уәд-иу зәгъ: «Мәхи чысыл ахъарм кәнон...»

Цәджындзтыл чи ләууыд, әмә, гвардионтә хъарм уатмә кәуылты цыдысты, уыцы әмкьул уатмә схызтысты асиныл. Иу рудзынгәй сә хәтәлтә радардтой дыууә пулеметы. Газетты гәххәтты гәбәзтә кьәрмәгтыхт акодта Бадила әмә сә пулеметты хәтәлты атыыста — әхсын сә куы байдайой, уәд хәтәлтә арәдувдзысты.

Бадила йә худ фелвәста әмә йә батылдта. Уыцы рәстәг хид хъахъхъәнәг дуар бахоста. Дуары фәстәйә райхъуысти:

— Чи дæ? Цы дæ хъæуы?

— Ёз хъахъхъанæг дæн. Мæхи атавон.

Дуар байгом æмæ сæм йæ сæр радардта æрдæгфынæй лæг. Бадила фембæрста, мидæгæй чи ис, уыдон сæ тæккæ фынайкангæйæ кæй æрбайæфта. Йæ дыккаг къухы дæр револьвер фегуырди, хуыссæгхъæлдзæгмæ йæ ныддардта. Ёрдæгфынæй лæг нæма æрчыцыдта, афтæ Бадилаы хæстонтæ æрбахæццæ сты. Сæ иутæ хæдзарыл æрхъула кодтой, иннæтæ гвардионты уæлхъус алаууыдысты.

Гвардионтæ, сырхæфсæддонты амæддаг фесты, уый куы бамбæрстой, уæд фырадæргæй дзурынмæ фесты. Сæ удтæ сæ армы чи дардта, уыцы удаист гуырдиæгты ныхæстæй Бадила базыдта, исчи сæ æмбары, уый зонгæйæ, кой дæр кæй не скодтаиккой, ахæм сусæгдзинадтæ.

Бадила дзæбæх базыдта гуырдиæг æмæ уырыссаг æвзæгтæ. Хорз æмбæрста тæтæйраг æмæ сомихаг æвзæгтыл дзурджыты. Ёмæ йын-иу уыцы уавæр йæ фæдисон царды тынг фæахъаз.

— Федде сæ кæнут æмæ дзæбæх æруазал уой! — бардырдта Бадила. — Сæ гæртт-гæртт цæуын куы байдайа, уæд сæ-иу æрбакæнут!

Гуырдиæгтæ сæ зæрдæйыдзæбæхæн кæй нозтой, сырхæфсæддонтæ уыцы нозт ссардтой, ахордтой, анызтой, æмæ Бадила карзæй дзурын райдыдта гвардионтимæ. Йæ фарстытæн домдта æргом дзуаппытæ. Дзырдтой, фæлæ ахсдзиаг цыдæртæ кæй нæ хъæр кæнынц, уый бæрæг уыди сæ ивазгæ ныхæстæй. Уæд та сæ Бадила бауагъта сæхи бар, сæхи æхсæн та сыл бацайдагъ ныхас æмæ та сæ сусæгтæй цыдæртæ скалдтой.

Сæумæраджы Бадилаы полкъ æнæхъанæй дæр уыди хъæуы.

Уæды бæрнон кусджыты ныхæстæм гæсгæ сырхæфсæддонтæн быдыры хъæутæй кæрдзын ластой уæрдæттæй. Бадилаы мысинæгты та кæсæм: «Там было 4 быка, их прикончили для красноармейцев, так как они несколько дней ничего не ели».

Бадила уыди Октябры революцийы фæдисон, йæхи æппæрста революцийы пиллон арты цæстмæ, æфхæрд фæллойгæнæг дзылæты амондхæссæг революцийы арты басудзын сси йæ царды сæйраг бæллиц. Сайдæй, фæлывдæй, мæнгæй — царды цыдæриддæр уыди, — хъуамæ фесæфтаиккой, рæстдзинад суыдаид фарнгуырæн, фидæнмæ фæндаг амонæг. Ёмæ Бадилаы зæгъинагтæ йæ зæрдæйы арфæй сирвæзынц.

Бонивайаенты райхъуысти гвардионты къазармайы телефо-
ны дзæнгæрæг. Хæтæл систа Бадила.

Поручик Бакарадзе йæм йæ къух æрбаивæзта æмæ загъта:

— Можно, я пьюговорю, тьвои слова скъажу?

Бадила йыл йæ къух ауыгъта:

— С твоим начальством говорить буду я сам, — æмæ сыгъдæг
гуырdziагау æнæкъуызгæйæ сдзырдта:

— Месмис!¹

Гвардионтæ дзагъырдзастæй аздадысты.

Бадила куыд бамбæрста, афтæмæй йæм дзырдта горæт Оны
меньшевикты разамонæг правленийы сæрдар Лобжанидзе.

— Рогора хар? Къарги сидмереби нахе?²

Бадила фембæрста, Лобжанидзе æмæ Бакарадзе кæй сты,
кæрæдзийæн зæрдæлхæнæн ныхæстæ чи акæны, ахæм лымæнтæ.

— Батъоно Лобжанидзе, джамтвели ихъауи!³ — раарфæ кодта
Бадила.

— Авад хом арахар? Къели хом арткиуа?⁴

— Имдени тоули моуида ром гарет гасвла агъар сейглеба.
Дацарелда,⁵ — дзырдта Бадила, бынтондæр ныффæсус.

— Ахлавæ ветхуай да хъуелапери икнеба,⁶ — дзырдта Лоб-
жанидзе.

— Диди мадлоба, батъоно!⁷

— Рагъац лапаракъи исмис. Витам бевгъи халхи мтебидан
гадмоулен?⁸

— Сени гули арапердзе аркъиодес, батъоно. Маграм ром
гагесуа Онси. Аватвар.⁹

— Хмац ар амойгъод. Хъурадгъеба миакциед! Гигдзавнид
отхмоцъи къаци.¹⁰

Бирæ рæстæг нæма рауад, æмæ та телефоны зæлланг райхъуыст.

¹ Хъусын дæм.

² Куыдтæ мын дæ? Дзæбæх фынтæ федтай?

³ Арфæйаг у, батъоно Лобжанидзе!

⁴ Рынчын мыййаг дæ? Фæсус хъæлæсæй куы дзырсы?

⁵ Уыйбæрц мит ныууарыд æмæ æддæмæ акæсан нæй. Æмæ нæ къæбиц дæр фæафтид.

⁶ Ныртæккæ сын бардзырд ратдзынæн. Алцыдæр уын фервитын.

⁷ Бузныг, батъоно, стыр бузныг!

⁸ Цыдæр ныхæстæ хъуысы, цыма большевикты абырджытæ æфцæгыл рахизынмæ
хъавынц?

⁹ Дæ зæрдæ мацæмæ æхсайæд, батъоно. Фæлæ мæ иу-дыууæ боны Онмæ куы ауа-
дзис. Нæфæразгæ дæн.

¹⁰ Кой дæр нагъ! Къæрцхъус ут! Ноджы ма дæм æрвитын 80 гвардионы дæр.

Дзырдтой та Онæй æмæ сын хъусын кодтой: «Гвардионтæ сты фæндагыл. Æппæт дæр уын фæласынц».

Бадила йæ сырхæфсæддонтæн бардзырд радта:

— «Уазджытæн», куыд æмбæлы, ахæм «æгасцуай» зæгъдыстут!

Дарддæр цы 'рцыди, уый зæгъæм Бадилайæн йæхи ныхæстæй: «Наш отряд окружил грузин, отобрал все, и все следы были уничтожены».

* * *

Бадилайæ уысмы бæрц дæр рох нæ уыди, Советон хицаудзинад Цæгат Кавказы, Сомихы æмæ Азербайджаны кæй æрфидар, Гуырдзыстоны та ма Ной Жорданияйы меньшевиктæ кæй æлдариуæг кæнынц. Хуссар Ирыстон гæныстон кæй фæкодтой. Мæнæ ныртæккæ дæр, Къуыдаргомы, йæ райгуырæн хъæу Стырмæсыджы бадынц гуырдзиаг гвардионтæ. Хуссар ирæттæ фервæздысты. Советон хицаудзинад æгас Гуырдзыстон дæр куы æрфидар уа, æрмæстдæр уæд. Бадила йæхи уый тыххæй æппæрста социалистон цардарæзты сæраппонд революцийы цырен арты цæстмæ.

* * *

Бадила кæд цæрынхъом фæуайд, зæгъгæ, йын йæ дыккаг мад Варварæ Валерьяны чызг зонгæты руаджы агуырда дзæбæх куыст. Мæскуыйы Хамовникты районы Усачевы уынджы уыди фронтæн цатыртæ хуыйæн фабрикæ. 1916 азы инженер Чебановы руаджы Мæскуыйы губернийы Богородицкы горæты Бадила сси Кулагины хъуымацуафæн фабрикайы бæхтæмзилæны хицау. Ам базонгæ революцион сусæг змæлды архайджытимæ, сси сусæгкуыстгæнæг комитеты уæнг. Цыди Морозовы, Шабаевскийы, Второв æмæ Мироновы фабрикастæм.

Йæ бинойнаг Екатерина Петровнайæ Бадила зæгъы: «Уый мæнæй ахуыргонддæр уыди æмæ партимæ раздæр бацыди». Йæхæдæг партимæ бацыди 1917 азы, æмбал Свердловимæ куы базонгæ, уый фæстæ.

Октябры революцийы тæккæ райдианы Бадила уыди Мæскуыйы. Æмбал Роговы бардзырдмæ гæстæ сæхицæн хъуамæ хæцæнгæрзтæ самал кодтаиккой. Уыцы хæс сæххæст кæнынны тыххæй сæ хъуыди Хамовникты къазарматæм бабырсын. Ацы хъуыддаг бабар кодтой Бадилайæн. Уый йæ уæлæ скодта

афицеры дарæстæ, Каржевцев æмæ ма цалдæр кусæгимæ фæсах-сæвæрты бамидæг сты Хамовникты къазарматы.

— Ацы изæр æз дæн полчы хъуыддæгтæм цæстдарæ! — фехъусын кодта Бадила къазармайы салдæттæн. — Æххæст мын кæндзыстут мæ бардзырдтæ!

Уыцы æхсæв Бадила æмæ йе 'мбæлттæ Хамовникты къазармайы цейхгаузæй аластой æртæ машинæйы топпытæ. Хæцæнгæрзтæ радтой трамвайы парчы, автомобильты базæйы, фабрикæ «Каучук»-ы æмæ æндæр куыстуæтты кусджытæн. 6-æм ноябры æдгæрзтæ рацыдысты уынгтæм Хамовникты районы хъахъхъæнæг кусæг къордты хуызы. Фæсидтысты къазарматы салдæттæм. Уыцы æхсæв Смоленскы фæзырдыгæй сæ ныхмæ рабырста гуырдзиаг полкъ. Æмæ сын кусджытимæ хæст бацайдагъ. Бæстæ схъомпал æмæ йæ дæлбар адæмæй Бадилаы цæст иуыл дæр нал æрхæцыд.

Уый фæстæ бон дæр та сæ бахъуыд хæцæнгæрзтæ амал кæнын. Бадила ацы хатт къазармайы фæзынди иунæгæй. Кæрты баййæфта зæронд инæлар æмæ йæ бинойнаджы æмæ ма цалдæр афицеры. Афицертæй иу Бадиламæ ацамыдта:

— Дысон нын йæхи чи схицау кодта, уый та нæм фæзынд! — æмæ йæ наган фелвæста. Бадила цæттæ уыди ахæм фембæлдмæ, уысмы бæрц фæраздæр æмæ афицеры æрфæлдæхта.

— Абырæг у! Куыд æм кæсут?! — фæудаист инæлары ус.

Бадилаы нæмгуытæй сæ мидбынаты æрхаудысты инæлар æмæ йæ ус. Бæстæ сдзолгъо-молгъо, æмæ Гæджийы-фырт уырдыгæй йæхи айста.

Бирæ рæстæг нæ рауад, афтæ Бадила æмæ йе 'мбæлтты фарс фесты салдæттæ. Хамовникты къазарма бацы революцийы хæстонты. Ацы районы цы хæстытæ цыди, уыдонæн разамынд лæвардтой Сафонов æмæ Леонов. Бадилаы кусджыты къордимæ арвыстой Кремль æмæ Манежырдаæм. Архайдта 27 æмæ 28 ноябры æхсæвы хæстыты. Революцийы гвардионты Арбаты уынджы ацæуын чи нæ уагъта, уыцы юнкертыл сармадзаны нæмгуытæ ныккалдтой æмæ уырдыгæй аиуварс сты.

Уалынмæ Бадилаы тохгæнджыты къордыл сæмбæлди цины хабар:

— Кремль байстой Сокольникты æмæ Бауманы районты кусджытæ!

Юнкертимæ хæсты рæстæг Бадила фæцæф ис æмæ йæ мæйы

дæргы фæдзæбæх кодтой. Йæ къахыл куы слæууыди, уæд æй арвистой фыццаг пролетарон полкъмæ. Йæ командир — Иванов. Бадилайы бæрны уыди иу взвод.

Æмæ мæнæ ныр дæр Бадила йæ полкъмæ фæдисон тагъдæй Глолайы хъæуæй атындзыдта Онырдæм. Уцериый хъæуæй ахызтысты, æмæ Гæджийы-фырт æнхъæл уыди, суанг сын Оны калакмæ цæлхдурæвæрæг нал фæуыздæн, зæгъгæ. Фæлæ Гариый хъæумæ æввахс сæ размæ æрфидар зæхкусджытæй арæзт къорд, 250 адæймаджы бæрц. Бадила бамбæрста, Лобжанидзе хæринаг кæмæн рарвыста, уыцы 80 адæймагæй чидæр кæй аирвæзти æмæ Онмæ фæдисы кæй фæцыди. Æхсæвы схæцыдысты уыцы къордимæ, æмæ сæ Бадилайы хæстонтæ сæ хъæлæсы ахастой.

1921 азы 10 февралы сырхæфсæддонты полкъ æрхула кодтой Оны калакыл æмæ йæ басастой. Уый фæстæ бон та Бадила бардзырд радта, Оны калачы гарнизоны хицау йæхæдæг кæй уыздæн, уый тыххæй. Ам ногæй æрфидар Советон хицаудзинад. Ахæстонæй рауагътой 180 адæймаджы.

Бадилайæн æнцой нæ лæвæрдта, Къуыдаргом нырма гуыр-дзиаг меньшевикты къухы кæй ис, 380 гвардионæй уырдаг маргъ батæхын дæр кæй нæ уæнды.

Къуыдаргоммæ сæм телефонæй адзырдта Бадила æмæ сын бардзырд дæттæджы хъæлæсæй загъта:

— Туг цæмæй ма ныккæла, уый тыххæй барвæндонæй уæхи радтут!

— Мах большевиктæн сæхи дæр æмæ сæ хицаудзинад дæр ницæмæ дарæм! Мах æххæст кæнæм æрмæстдæр Тифлисы бардзырдтæ! — уыди гвардионты дзуапп.

Бадила йæ хæстонтимæ бамидæг Къуыдаргомы, æрцахста поручик Цинсадзейы, корнет Гелованийы, комы хицау кæй скодтой, уыцы Симон Чабуевы æмæ æвæстиатæй сарæзта партизанты къорд. Разамынд ын лæвæрдтой Зурабаев æмæ Засейы-фырт. Уыцы партизанты къорд хъуамæ ахызтаид æфцæгыл Сачхеретмæ. Уым лæууыдысты гуыр-дзиаг гвардионтæ, сæ командир — Асланбеков.

Бадила йæхи хæстонтимæ атындзыдта Оны калакмæ. Сæ фæндагыл цы хъæутæ уыди, уым раздæры ревкомтæ сног кодта. Оны кæй ныууагъта, уыцы хæстонтимæ баиу сты йæ хæстонтæ. Уыцы рæстæг рабæрæг, Асланбеков Чекрицкы æфцæгыл кæй рахызт æмæ Чиатуримæ кæй бырсы. Бадила йын

йæ ныхмæ арвыста 294 полкъ. Йæхæдæг йæ хæстотимæ фæдисон тагъдæй атындзыдта Хæстон-Ирон фæндагыл Кутаисмæ. Сæ фæндагыл æрфидар меньшевикты æфсад, йæ сæргъы — инæлартæ Микашавидзе æмæ Зубатов. Сырхытæ сæ фæндаг гвардионты рахиз фæрсты акодтой æфцæджырдем æмæ сыл чъылдымырдыгæй сæхи ныццавтой. 15 мартыйы æхсæвы Микашавидзейы фæндаг фæндæргæвст æркодтой, йæ хæд фæсчъылдыммæ хид фехæлдтой æмæ, æнхæл кæм нæ уыдысты, уым сæ фæндагыл æрфидар сты. Микашавидзе йæ сæйраг тыхтæ сарæзта сырхæфсæддонты 292 полчы ныхмæ. Бадилайы бæрны чи уыди, уыцы 293 полчы хæстонтæ та къæлæт æвæрдæй атынг сты, Кутаисмæ се 'ргом аздахгæйæ.

Сæумæрайсом сырхæфсæддонтæ сосавæндагыл ауыдтой згъæрвидар автомобиль. Бадила йæм биноклæй каст æмæ уыдта, куыд тагъд сæм хæстæг кæны, уый. Автомобиль хидмæ дзæбæх æрбахæстæг, уæд æрлæууыди. Æрлæууыдысты, йæ фæдыл чи цыди, уыцы иннæ авд автомобили дæр. Уыдысты пулеметтæй гæрзифтонг. Æрбаввахс сæм сты, сæ фæстæ чи цыди, уыцы артиллери дæр. Рог машинæйæ рахызти инæлар, æмæ йын сырхæфсæддонтæ йæ ныхас хъуыстой. Инæлар бардзырд радта, цæмæй хид æвæстиатæй арæзт æрцауа. Февнæлдтой хид аразынмæ гвардионтæ. Сырхæфсæддонтæ сыл судзгæ нæмгуытæ ныккалдтой, меньшевикты хæстонтæ цалдæрæй æрхаудысты. Згъæрвидар машинæйæ пулемет скъæр-къæр кодта, нæмгуытæ æхситтгæнгæ тахтысты сырхæфсæддонты сæрты.

— Цæвут згъæрвидар машинæйы! — бардзырд радта Бадила, æмæ нæмгуытæ машинæйыл ихуарæгау ныккодтой. Инæлар, бæлвырд, хорзау нал уыди æмæ йæ сармадзанты «сдзырын кодта». Æхстой сырхгвардионты, æхстой цæрджыты хæдзæрттæ дæр, фæлæ уым Бадилайы хæстонтæй иунæг дæр нæ уыди. Хæдзæрттæй цалдæр басыгъди.

Аст сахаты æнæрынцойæ фæхæцыны фæстæ бæстæ фæсабыр. Бадилайæн йæ хæстонтæ фехъусын кодтой:

— Гилдзытæ нæм нал ис!

Бадилайы бон сын баххуыс кæнын ницæмæй уыди — сæ цауæнтæ иууылдæр æхгæд æрцыдысты æмæ сæм æххуыс никуыцæй цыди.

Æндæр гæнæн нал уыди, æмæ Бадила йæ хæстонтæн бардзырд радта:

— Размæ, джебогъæй хæстмæ!

Сырхæфсæддонтæ зæйау размæ айвылдысты. Сæ «Ур-р-р-а!» комы азæлгæ ацыди.

Инæлар йæ гвардионтимæ бахауди Бадилайы къухтæм. Сæ 12 сармадзаны, 36 пулеметы, 4 згъæрвидар машинæйы, 8 мотоциклеты æмæ 4 уæзласæн машинæйы дæр сырхæфсæддонты баисты.

Бадила гуырdziагау бардзырд радта:

— Умпросеби, епси набиджи цъин гадмодит!¹

Размæ рацыдысты 16 адæймаджы, уыдонимæ инæлар дæр. Æмæ уæд Бадила радта дыккаг бардзырд:

— Командиртæй ма гвардионты æхсæн чи ис, уыдон 6 метры размæ рацæуæнт!

Рацыдысты ма дыууæйæ. Бадила инæлары раз æрлæууыди æмæ йæ бафарста:

— Ды чи дæ?

— Æз дæн гуырdziаг, — дзуапп радта инæлар, ныхъхъуынтъыз, Бадилаимæ фемдзаст уа, уымæй йæхи хызта. Бадилайы зæрдæ йыл нæ худти — уый бынаты йæхæдæг дæр йæхи афтæ дарид. Ныр Гæджийы-фырт йæхи цал боны нæ ныхсадта, йæхи кæдæй нæ ныддаста æмæ хæрзаг маймули фестæди.

— Дæ мыггаг? — сдзырдта Бадила.

— Микашавидзе, инæлар.

Фæфарста Бадила иннæ командирты дæр æмæ йæхионтæн бардзырд радта:

— Æрхъула съл кæнут!

Бадила ныр йе 'ргом аздæхта гвардионтæм æмæ сын дзырдта йæ зæрдæбын ныхæстæ:

— Сырхæфсæддонтæ уæ фыдгултæ не сты. Ардæм туг калынмæ æмæ бынтæ кæнынмæ не 'рцыдысты. Мах фæзындыстæм ардæм, цæмæй гуырdziаг кусджытæ æмæ зæхкусджытæ цагъары уавæрæй фервæзой, уе 'фхæрджытæ та æфхæрд æрцæуой! — Макашавидземæ ацамыдта Бадила: — Мæнæ уæ разы инæлар æмæ йе штабы уæнгтæ. Алкæмæн дæр сæ иунæг нæмыг йæ хъысмæт алыг кæнид, фæлæ æз афтæ нæ бакæндзынæн. Тæрхонгæнæг сын уыдзæн гуырdziаг пролетариат йæхæдæг. Мах кæмыты рацыдыстæм, уымыты ногæй Советон хицаудзинад сæвæрдтам.

¹ Командиртæ 6 къахдзæфы размæ рацæуæнт!

Кутаисмæ Бадилайы хæстонтæ бацыдысты згъæрвидар æмæ уæзласæн машинæты. Уацайрæгтæ цыдысты сæ фæстæ. Горæты цæрджытæ нæ фæудаист сты — машинæты фæрстыл меньшевикты лозунгтæ æмæ сидты ныхæстæ конд. Фæлæ, большевиктæ горæты кæй сты, уый куы айхъуысти, уæд бæстæ цъæхахст, æрдиаг сси, адæм æмбæхсæнтæ агурынмæ фесты.

Бадиламæ уыди, большевикты тыххæй æбуалгъ ныхæстæ кæм фыстой, лæджы фыдхортæ сæ кæм хуыдтой, гуырдзиаг æвзагыл уагъд уыцы газеттæ. Бадилайы хæстонтæ тарст адæмы æмбырд кодтой, фæстæмæ сæ сæ хæдзæрттæм здæхтой.

Кутаисы ревкомы сæрдар сси Лордкипанидзе, гарнизоны хицау та — Гæджиты Бадила. Кутаисы горæт исгæйæ сырхæфсæдонтæй фæмард ис 25 æмæ сæ командир Гуырийы-фырт, фæмард сты згъæрвидар поезды хицау Гугувадзеийы нæмгуытæй. Поезд ма баирвæзти Рионы доны иннæ фарсмæ æмæ хид срæмыгъта. Фæлæ Самтренийайы станцæйы большевикты къухтæм бахауд. Уым иу бон баулафыны фæстæ Бадилайы хæстонтæ 18 февралы 11 æфсæдмæ баиу сты, бацыдысты Тифлисмæ æмæ йæ бацахстой.

Бадилайы полкъ хъуамæ дарддæр ацыдаид, фæлæ æнæнхæлæджы рахъæр полчъы командиртæй иу, æфсæддон комиссар Суворов æмæ ма цалдæр адæймаджы Оны сахары къазнайæ кæй рахастой гæххæттын æмæ æвзист æхцатæ. Бадила сарæзта «чрезвычайная тройка», уыдон къæрныхтæн рахастой марыны тæрхон. Рахъæр сты, Бадила сын сæ митæ цæмæй ма базона, уый тыххæй йæ сæ зæрды амарын кæй уыди, уыцы фæндтæ дæр.

Сырхгвардионты къорд сæ ных сарæзтой Батуммæ. Уæдмæ меньшевиктæй суæгъд сты Чиатура, Ткибули æмæ Сахчери. Бадилайы хæстонтæ æрхъула кодтой Сачжавахойы станцæйыл æмæ уацары райстой инæлар Чумбатовы æд хæстонтæ. Бон аивгъуыдта. Фæсæмбисæхсæв Бадилайы хæстонтæ бацахстой Батум. Æмæ ам дæр æрфидар кодтой Советон хицаудзинад. Дивизийы штабы уынаффæмæ гæсгæ Бадила сси Сау денджызы былгæрон районы хицау.

Ардæм æрцыдысты Орджоникидзе æмæ Куйбышев, арфæтæ кодтой Бадилайы хæстонтæн. Дзырдтой: «Сымах иппæрдгонд уыдыстут æгас дунейæ, уæ фæндагыл — æнæнымæц цæлхдуртæ, æххуыс никацæй истат, афтæмæй уæ къухы бафтыд æмбисонды уæлахиз!»

Бадила уыцы æмбырды рæстæг схорзæхджын Сырх Тырысайы орденæй.

Бадила йæ хæстонтимæ фæдисон тагъдæй ацыди æмæ Сужайæ суанг Турчы тæккæ арæныл Маредидземæ алы ран дæр сфидар кодта Советон хицаудзинад, арæзта арæнхъахъхъæнджыты къордтæ. Уый фæстæ йæ ахуыдтой II æфсады штабмæ, цæмæй сын фæдзура йæ хæстон хабæрттæ. Уырдыгæй йæ арвыстой Терчы облæстмæ 777-æм полкъмæ.

* * *

Æппæт рæтты дæр æрфидар Советон хицаудзинад, уæддæр Бадила йæ хотыхтæ нæма æрæвæрдта. Ныр та йæ сырх гвардионтимæ архайдта æвзæргæнджыты къордтимæ карз хæстыты. Дагестаны облæсты хæцыди Уцхумаздин æмæ инæлар Алихановы ныхмæ.

1921 — 1922 азы Бадила уыди Темирханшуры æвзæргæнджыты къордты куынаггæнæг бригадæйы командир. Чысыл рæстæг нæ бахъуыди, цæмæй уыдон бынтондæр дæрæнгонд æрцыдаиккой, уый тыххæй.

Уыцы хæстыты рæстæг Бадила фæрынчын æмæ сыздæхти Владикавказмæ. Дыууæ мæйы рынчындоны фæхуыссиди.

* * *

Сæ мысинæгтæ мын чи дзырдта, уыдон бæлвырд нæ хъуыды кодтой, Ногиры хъæу куыд равзæрди, уыцы хабæрттæ. Уыдон, базонæм Бадилаы мысинæгтæй.

1920 азы уæды Хæххон республикæйы хицауады уынаффæмæ гæсгæ Хуссар Ирæй ралидзæг адæмæн радтой Дзæуджыхъæумæ æввахс зæххытыл æрцæрыны бар. Уынаффæйы амынд уыди: хъазахъхъæгты уæлдай зæххытæ лæвæрд æрцæуæнт лигъдæттæн. Ацы уынаффæ сæххæст кæнын бабар кодтой Гедагонов, Теботоев Джини æмæ Хуыгаты Доментыйæн. Фыццаг дыууæйы мыггæгтæ, чи зоны, зæрдаивæй фыст æрцыдысты. Хъæуы ном рахуыдтой Ногир. Уыцы рæстæг дзы уыди 1200 бинонтæ. Уым æрцардысты Бадилаы бинонтæ дæр. Лигъдæттæй бирæтæ арвыстой Змейкæйы районмæ. Бадилаен йæхи скодтой Ногиры хъæу хъахъхъæнджыты хицау. Бадила загъта: бынæттон шовинисттæ æмæ кулактæ сæ удхæссæг уыдтой, сæ зæххытыл сын чи æрцарди, уыцы лигъдæттæй. Лæбурдтой гом арвы бын цатырты

цæрджытæм, сæ фос сын-иу атардтой, сæ мулк сын истой. Æфхæрд адæмы æхсæвæй-бонæй хъахъхъæнын хъуыди абырджытæй. 1923 азы хъæумæ æрбалæбурдта, Мæхъхъæлы областæй чи рацыди, уыцы æвзæргæнджыты къорд.

Бæлвырд хабæрттæ нæ фыссы Бадила, фæлæ зын бамбарæн нæу, хъæуккагты бæхтæ иу ран кæй уыдысты æмæ уырдыгæй 120 бæхы кæй атардтой. Давджытæй фæмард 6 лæджы, иннæтæ лидзæг фесты. Бæхтæй ницы фæхъуыд, афтæмæй сæ фæстæмæ æрбатардтой.

Уыцы удисæн рæстæджы тухæнтæ нæ ферох сты ногирæгтæй. Афтæ дзырдтой: æфхæрд адæм цардысты ныккæндты æмæ сæм алырдыгæй лæбурдтой. Гъе, уыцы рæстæг Бадила сарæзта «само-оборона». Уыцы дзырд сæ кæй æвзагыл куыд абадти, афтæмæй йæ алчидæр дзырдта. Бадила сæ ахуыр кодта хæстон уавæрты цырддзаст æмæ къæрцхъус уæвыныл.

Лигъдæттæ Ногиры куы æрцардысты, уæд Джыккайты Хазбийыл цыди 8 азы. Афтæ дзырдта: «Цардыстæм ныккæндты. Зымæг-иу арт куы скодтам, уæд-иу къултæй кæлмытæ рабырыдысты. Сабитæ æмæ сæ сылгоймæгтæ тынг тарстысты. Лæгтæ кæлмыты мардтой, сондоны къæрттытæ-иу къуымты ссыгътой. Уалдзæг ралæууыди. Лæгтæ-иу ныссагътой цыппар цæджындзы, уыдон æхсæнты — хъæдтæ. Быдтой сыл сахъари. Сахъарибыд къултæ сæрстой. Сынтæг нæ уыд, гобан нæ уыд. Хос дæ быны бакæн, нымæт ыл байтау».

Сæ фыццаг цæрæнтæ цавæртæ уыдысты, уый кой рауади Гæджиты Къостамаæ дæр: «Зæхх скал, ныккæндгонд куыд рауайа, афтæ. Ногкалд бæлæсты ставд кæрæттæ ныккæнды фæйнае фæрсты куыд æрæнцайой, афтæ сæ æнгом æвæрдæй æруадз, сæ уæллаг кæрæттæ сын кæрæдзимæ баиу кæн. Дыууæ фарсыл бынæй уæлæмæ сыджыт кал. Йæ иу гом ных ын уырдыгсагъд хъæлтæй сæхгæн. Йæ иннæ ныхæн уистæй быд сæрст кау — ныккæндмæ цæуæн дуар».

Хуыгаты Зауырбег загъта: «Раздæр арæзтой кæрдæгæй балагантæ, уый фæстæ — каукъултæ. Фæстагмæ самандуркъул хæдзæрттæ аразын байддыдтой».

Зæгъойты Резо хъуыды кодта, Ногиры фыццаг къантор куыд арæзт уыди, уый. Терчы был сæм фæзынд уисæй быд агъуыст, йæ къултæ — сæрст. Ам бадтысты хъæуыхицау æмæ фосы дохтыр. Ам уыди, æвзæргæнджыты кæм дардтой, уыцы ахæстон дæр.

Абайты Уасо: «Ногиры ныры стыр уынгæй фаламæ быдыр-рырдæм цъыфæй азмæлæнтæ нæ уыди, бæх дзы-иу ныссагъд. Æмæ доны былгæрæтты цардыстæм. Ныккæндтæ къахтам хъарм-дæры тыххæй».

Засеты Минаго: «Æвзæргæнджытæ Герисойы бæх аластой. Дзуры сæм: «Кæдæм мын ласут мæ бæх? Мæ цоты цæмæй дардзынæн?» Агæрах æй кодтой».

Зæхх нын удгоймаджы сæрма уæрстой. Гектар лæвæрдтой удæн. Къардоны зæххытæй нын радтой. Наниты Цопан æмæ Беса сæ зæххыл хос карстой. Сæ уæлхъус абырджытæ фегуыр-дысты æмæ æфсымæрты амардтой. Иу горæтаг абырæг лæг загъта: «Куадзæны æхсæв мæ фынгыл ногираг галы сæр уыдзæн». Йæ мад æй нæ уагъта. Фосгæстæ йæ амардтой. Хотæ, мад æрцы-дысты. Кæуынц. Адæм ракалдысты. Бадила дæр — ам. Мад йæ хъарæджы дзырдта: «Цымæ дæ кæцы къогъодзиджын амардта, мæ фырт?» Бадила йыл схъæртæ кодта — къогъодзийы кой йын зын уыди.

Бæзаты Грама: «Лæбурдтой нæм Ирыхъæуæй, Слабодкæйæ, Джызæлæй. Иуахæмы Маркъозæн атардтой йæ дыууæ бæхы, йæ æртæ стуры. Асырдтам сæ. 1928 азы онг ма нæ партизаны гæртæ нæхимæ уыдысты. Фосы фæдтыл цæуæм. Иу рæстæджы давджытæм баввахс стæм. Æхсын нæ байдыдтой. Мах дæр сæ æхсæм. Бонцъæхтыл Джызæлы хъæуысæрма бахæццæ стæм. Фосы фæд фесæфт. Хъæуыхицауы æрхуыдтам, фосы фæдтæ хъæумæ кæй бахæццæ сты, уый йын бавдыстам. Бадила нын загъта: «Семæ дзурдзынæн уырыссагау. Зонут, ирон нæ дæн». Хъæуы къантормæ бацыдыстæм авдæй. Бадила уырыссагау карз ныхас кæны. Сæ иу сдзырдта: «Ацы куыдзæн куы ницы бахæрын кæнæм, уæд нæ афтæмæй нæ ныуадздзæн». Фынг нын скодтой. Бадиламæ сыкъа радтой æмæ иронау сдзырдта: «Сымахыл æвзæр бон скæндзæн, Дзызæл, уæ къæрныхтæн сæ ных куынæ къуырат, уæд! — Куыдз æй чи схуыдта, уымæ ацамыдта. — Уе змæнтджытæй сæ иу — мæнæ!»

Лæг фæддæдуар.

Челдыты Беса: «Бадила нын фæдзæхста: марæн нæй».

Слабодкæйæ ногирæгтæ чындз хастой, Бадила дæр — семæ. Лæгтæн бафæдзæхста, хъæуæй куы цыдысты, уæд: «Алкæмæ дæр уæ хъуамæ наган уа». Сæ нагæнтæ — æмбæхст. Топпытæ æргомæй ахастой. Чызджы хæдзары сыл бацин кодтой. Уазæгæн куыд

æмбæлы, афæ сæ хæцæнгæрзтæ-топпытæ фысымтæм радтой чындзхæсджытæ. Нозтæй сæхи хъахъхъæдтой. Чындзы ахæссой, зæгъгæ, уæд сын бамбарын кодтой: «Уæ топпытæ уын адавтой. Цы уын бакæнæм?» Бадила лæппутæн ацамыдта: «Æрхъула кæнут хæдзарыл». Сæ нагæнтæ сæ къухты, афтæмæй хæдзары алыварс цæг æрлæууыдысты. Сæхи гæрзтæ дæр рахастой, уыдонны гæрзтæ дæр. Слабодкæйы фыдуаг фæсивæд сæ маст исыны фæнд скодтой. Баймæтаты Цыппуйы куыройы цур æрæмбырдсты. Хъуамæ Ногирмæ ныббырсой. Сæ фыдвæнд сын бамбæрста Цыппу æмæ сæ размæ æрлæууыд, фæдзырдта сын, ногирæгтæ уалæуыл хъаймæты зынтæ кæй бавзæрстой, уый тыххæй. Байхъуыстой йæм. Кæуылты фæбузныг сты ногирæгтæ Баймæтаты Цыппуйæ! Хуынтæ йын хастой. Дзуарылаæгау сын сси.

Зассеты Минаго: «Ногирæн Архонкæйы зæххытæй радих кодтой. Паддзахады уынаффæ уыди уый, фæлæ хъазахъхъæгтæ сæ зæхх дæттынмæ нæ хъавыдысты. Уалдзæджы рагацау ногирæгты хæйттыл гутон ауагътой. Хабар Бадилайыл сæмбæлд. Цалдæр æмбалимæ ацыди, хъазахъхъæгты æд уæрдæттæ, æд гутæттæ сæ разæй ратардтой. Хицауадмæ сæ хъаст бахастой, æмæ сæ уыдон æрсабыр кодтой».

Алы тигъыл дæр Бадила лæг сæвæрдта. Алкæмæ дæр — фондзæхстон. Гæджийы-фырт сыл-иу æхсæв азылди. Иуахæмы Къæбысты Дано бынаты нæ разынди. Сæ пецы цур æй йæхи тавгæ баййæфта. Ахæмты ивар кодта. Загъта йын: «Дано, нартхоры голлагæй иваргонд дæ!» Адæм цы бахордтаиккой, уый сæм нæ уыди, æмæ Бадила никуы никæмæй ницы райста — тæрсын сæ-иу кодта.

Хъахъхъæнджыты Бадила фыццаг хатт куы æрæмбырд кодта, уæд сын загъта: «Мæлынай чи тæрсы, уый лæг нæу! Уый хъуг у!» Алы изæр сын-иу загъта: «Ахсæв пароль уыдзæн «худ».

Скъола байгом Ногиры, фæлæ тетрадь, чиныг балхæнын алкæй бон нæ уыди. Хъæуы иуварс æфсæддон полигоны нæмгуыты зды æмбырд кодтой, горæты йæ куырдатæ æлхæдтой. Уыцы æхцатæй-иу ногирæгтæ сæ тыхстытæ ацарæзтой.

Малак æмæ Бадила быдырæй хъæумæ здæхтысты. Нартхор ластой. Хъæуы бынты æрбатылди сæ уæрдон. Фæсте сæ æрбаййæфтой дыууæ барæджы. Барджыты æмуад кодтой, хамуттæ конд кæуыл уыди, фæйнæ ахæм дыууæ бæхы. Бадила сæ фæурæдта:

— Чи стут? Кæдæм цæут?

Барджытæй иу сдзырдта:

— Нæ бричкæ асasti, цъыфы ныссагъди æмæ йæ сласæм.

— Æд хамуттæ уал бæхыл кæм фæхæст стут?

— Ракуырдаг сæ...

Бадилайæн хицауад сæрмагондæй кæй радтой, уыцы маузер йæ къухы фегуырди, сабыр, фæлæ домаг хъæлæсæй сдзырдта:

— Æууæнк уыл нæй. Нæ разæй цæут! Кæйдæр бастыгътат!

Барджыты хъахъхъæнджыты банатмæ бакодтой. Уалынмæ къардойнаг лæг фæзынди. Йæ хъаст Бадиламæ бахаста. Ахæстонæй ракодтой къæрныхты. Къардойнаджы цæстытæ фæзынг сты, сдзырдта:

— Адон нын байстой нæ бæхтæ.

Давджыты Бадила къардойнагтæн фæнæмын кодта. Уый фæстæ ныл Къардон æрæуæндыдысты. Хуыцаубоны хъахъхъæнджытæн хуын схастой. — Малак фæсагъæсхуыз. — Æз афтæ фæзæгъын: «ногираг чындзæхсæвы, куывды-иу алы хатт дæр хъуамæ Бадилайы номыл рæгъ рауадзиккой, йæ ном куын-нæ ферох уа, йе стугыхт хъуыддæгтæ бæрæг куыд уой. Фæлæ лæг тагъд рох кæны».

Хъахъхъæнджытæй иу лæг — Багатæй — иннæтæй йæхи лæгдæр кодта. Йæ хиппæлой ныхæстæ Бадилайæн фæхъыг сты æмæ иуахæмы йæ фæндаг уый бынатыл акодта. Тæккæ фыццаг адджын фынтæ уынæн рæстæг уыди, æмæ Багайы-фырты фынайæ баййæфта, йæ сампал ын рафтыдта, дур баппæрста лæгыл. Хъахъхъæнæг куы фехъал, уæд Бадила «лидзынмæ» фæци.

— Стой! Стрелиатт буду! — фæхъæр ласта æхсæвгæс. Бадила йæм рæвдз бацыди:

— Гъа-ма, цæмæй стрелять кæныс?

«Ногирагтæн зæххы хæйттæ байуæрстой. Кæмдæр кæронæй фæсвæд ран зæххы хай æрхаудта Герасы фыд Сергимæ. Алчи йæ хайы хæдзар аразынмæ фæци. Бадила йе 'фсымæртæн загъта: «Серги иунæг лæг у. Сидзæрæй схъомыл. Йæхиуæттæй йæм æввахс ничи ис. Фыдгæнæг арæх æмæ йæ куы амарой, уæд нæ худинаджы хъæр хъуысы». Сæхи хæйттæй иу радтой Сергийæн».

Зæгъойты Резойы ныхæстæй та базонæм: «НЭП-ы рæстæджы Гæджитæм ма уыди куырой дæр. Коммунаы рæстæг сæ куырой иумæйаг сси».

Зассеты Минаго: «Хъæдмæ-иу фистæгæй ацыдыстæм. Сусхъæд бæлæстæ калдтам. Сæ цъар сын-иу растыгътам, Джызæлы онг сæ-иу доны рауагътам, се 'рдæг сын-иу радтам».

Быдыры паракхатыл цин кодтой, хохы уынгæджы чи фæцарди, зындоны фыдтæ чи бавзæрста, уыдон.

Абайты Уасо дзырдта: «Бæрæг кодтам ног хъæуы арæнтæ гутоны хаххæй. Фыццаг гутонæй хахх чи кодта, уыдон уыдысты Булацаты Никъала, Соттиты Уасил, ме 'фсымæр Зурапп æмæ æз. Обауы сæрмæ схызтыстæм. Уасил скуывта: «Хуыцау, ацы бынат ахæм амонджын фæуæд, æмæ дзы мин хæдзары куыд фæзына!»

Уыцы рагон цин ногæй æвзæрста Гæджиты Къоста дæр: «Быдыры цинæй нал æфсæстыстæм. Быдыры куыстам. Хъæуæй-иу суанг стыр обаумæ кафгæ фæцыдыстæм. Бæгъæввадæй-иу цыдыстæм. Хистæр-иу скуывта: «Ацы тæапæнтæ нын чи радта, уыдон Хуыцау саразд!»

Фыццаг тракторы фенд сын аргъауы диссæгтæм кæсæгау рауади. Иу рæстæджы Къостайæн загътой:

— Трактор тæрæгæн æххуыстæнæгæй бакус.

— Æмæ йын æппын куы ницы зонын, уæд ын цы баххуыс кæндзынæн?!

— Уайтагъддæр æй базондзынæ — йæхæдæг здæхы, похци ласы, хуым кæны.

Сразы Къоста. Дæсны лæг ын куыд амыдта, афтæ архайдта. Трактортæрæг иу бон нозтвæлладæй фæзынди куыстмæ. Цасдæр акуыстой, дæсны лæг трактор æрурæдта æмæ загъта:

— Иучысыл афынæй кæнон. — Трактормæ амоны лæппуйæн. — Иу-дыууæ зылды йыл æркæн. Ма тæрс, куыд дын фæамонын, афтæ архай.

Бæгуыдæр ын бирæ цыдæртæ бацамыдта дæсны лæг æмæ-иу æм йæ хъус куы дардта, уæд-иу Къоста ныфсджын уыди, цæмæдæртгæ-иу сарæхсти.

Абадти дæсныы бынаты лæппу. Атылди трактор. Гутон зæхх куыд фæлдахы, уый ауынон, зæгъгæ, фæстæмæ фæкасти, æмæ трактор хуымгæндмæ баирвæзт. Йæ хъарутæ йыл æвзæрста, фæстæмæ йæ здæхта, фæлæ ма дын коммæ кæсы. Æмæ йын алæгъстæ кодта:

— Æрлæуу! Кæдæм цæуыс, дæ уды фæхъхъау, æрлæуу!

Хъусæг æм нæй. Æргæпп кодта лæппу зæхмæ, дуртæ фелвæста æмæ трактормæ бартхъирæнтæ кодта:

— Нæ дыл бацауæрддзынæн! — æмæ йыл дуртæ æхсы.

Тракторы æруæрдта цъына. Къоста дæсны лæгмæ фæтæбæртт ласта. Згъордта æмæ дзырдта:

— Амарди тæракътор! Амарди!

Трактористы райхæл кодта æмæ йын катайтæйдзаг хъæлæсæй афтæ:

— Дæ тæракътор алыгъди!

* * *

Хабæрттæ дзурджытæй бирæты хъуыдымæ гæсгæ Бадила фæхайджын, йæ хъæбатырдзинадæн сбарæн кæмæн ницæмæй-уал вæййы, таурæгъты ахæм хъайтарты миниуджытæй.

Бадила Къуыдаргом гуырдыаг гвардионтæй куы сæрибар кодта, уæды рæстæгæй мын иу ахæм хабар радзырдтой: «Бадила æфсадимæ Гурмæ куы ныццыд, уæд Бакърадзæ Уаничкайы бæх ракодта. Къуыдармæ йыл ссыди. Бæх феуæгъд. Æртæ хъæуæй йыл æрæмбырд сты æмæ йын æрцахсынæн ницы фæрæзтой».

Историон наукæты кандидат Цхуырбаты Иван куыд зæгъы, афтæмæй Гуырдызастоны Советон хицаудзинад куы сфидар, уыцы рæстæг партийы фæскавказы крайы ЦК Бадилаы скодта ЧК-йы барджын лæг, тох кодтой æвзæргæнджытимæ. Гъе, уыцы рæстæджы республикæйы бæрнон кусджыты стыр æмбырдмæ хуынд уыди Бадила дæр. Бадилаы хабæрттæ дзурджытæй иу загъта: «Калачы уыди съезд. Меньшевиктимæ чи куыста, уыдонæй иу сбольшевик æмæ съезды дзырдта: «Габаев кæм ацыди, уым адæм сыдæй мæлынц!» Бадила балкъоны бадти æмæ йæ бахста. Бадилаы æрцахстой.

Орден Красного Знаменитæ йæм æртæ уыди. Сæвдыста сæм мандат, Калинины къухфыст дзы: «Без ведома Верховного Совета привлечь к ответственности Габаева нельзя». Йæ иу орден ын байстой».

Æндæры хъуыдымæ гæсгæ: «Калачы æмбырд уыди. Гуырдыаг Бадилаы ныхмæ мæстыйæ дзырдта: «Ацы лæг Гуырдызийæн стыр зиантæ скодта». Трибунæмæ йæ багæрах кодта Бадила. Йæхæдæг милицæмæ бацыд. Донмæ баппæрста йæ дамбаца. Фæрсынц æй:

— Дæ дамбаца кæм ис?

— Донмæ йæ баппæрстон, — загъта Бадила. — Уый мæм куынæ уыдаид, уæд лæг нæ амардтаин.

Йæ иу орден ын айстой. Ус дæр уым ракуырда. Хиуæттæ йын загътой: «Ардыгæй дæхи айс».

Æртыккаг дзырдта: «Калачы æмбырды Бадила йæ ныхмæ дзурæджы куы багæрах кодта, уæд багомьг. Рынчындонмæ йæ баластой. Калоты Зауырбег дæр — уым. Бадила йын гæххæттыл фысгæйæ йæ хабæрттæ фæдзырдта. Зауырбег ын загъта: «Мæнмæ Мæскуымæ æрцу». Бадила ацыди Мæскуымæ. Бараст, дам, дæн суанг Сталины цурмæ. Дохтыр ын йемæ радтой. Æмæ ма дыууæ сестрайы. Фæндаггаг — сызгъæрин æхца. Агъуысты йæ бакодтой. Зæххыл змæлæгойæ цы ис, уыдон уым. Ома, тæрсдзæн æмæ сдзурдзæн. Не сдзырдта. Хъусбынты операци скодтой. Æмæ сдзырдта. Москъвамæ та ацыди. Ученитæ дзы уыди. Фæлвæрдтой Бадилаы. Рамбылдта. Сызгъæрин тамакоддон ын радтой».

Советон хицаудзинад кæм æрфидар, Бадилаы ахæм рæдтæм æвзæргæнджыты куынаг кæнынмæ арæх æрвыстой. Уыцы хабæрттæ дæр сæ рæстæджы дзыхæй-дзыхмæ фæцыдысты, алчидæр ма сыл-иу цыдæртæ афтыдта.

Иу хабар дзы мæнмæ мæнæ афтæмæй æрхæццæ: «Бадилаен хицауад загътой: «Цæцæны хæхты — абырджытæ æмæ сæ сис». Бадила хъуыды кæны: цы хуызы сæм бацæуа? Хицауадæн загъта: «Уæдæ афтæ. Бадила пъартийæ алыгъд, зæгъгæ, газеты рауадзут». Рауагътой йæ газеты. Бадила Цæцæнмæ бацыд, загъта: «Æз бæлсæвиктимæ нал дæн». Иу лæгимæ ацыд. Бадила уымæн загъта: «Уæ фидардзинад уын фенон». Æрзылдысты. Федта сын сæ хабæрттæ. Ардыгæй полкъ акодта. Схизæн нæ уыд сæ фидармæ. Сæ хуызынты сыджыт ныккодтой, кæрæдзиуыл сæ самадтой. Æмæ сæм аздæхтысты дзармадзантай, æндæрæй. Цæцæны ракодта æд уæрдон, æд æндæр».

Бадилае, æвæццæгæн, иунæг бон дæр рох нæ уыд йæ сабибонты хъызæмæйраг цард, фосимæ æмдзард, гуырдзиагтæм æххуырстæй цы фыдæбаттæ бавзæрста, йæ комæгтæ адæмы рæгъмæ нæ рацыдысты, афтæмæй сæ кæй ныууагъта. Йæ мысинæгты йæ адæмы тыххæй загъта: «...они были полудикари».

Уырныдта йæ: йæ адæм адæм цæмæй суой, уымæн уыди æрмæстдæр иунæг мадзал: «Кто был ничем, тот станет всем».

Зæронд дунейы бындур ныккалдаид, уый тыххæй цæрынмæ райгуырæг зæххон мәлинягты æнæнымæц бæрæгæй туджы зæйтæ хъуамæ фæластаиккой.

Æмæ скарз ис, сæгъатыр ис ног дунеаразæг.

Уыцы рæстæджытæ Бадилаы зондыл, йæ удыхæдыл куыд фæзындысты, уый тыххæй йын Ногиры дуджы рæстæгæй йæ цардæй æмбисæндтæ хастой.

Бадилаы карз лæг хуыдтой. Дзургæ дæр тагъд кодта. Се 'рвадæлты лæппу йæм цыдæр лæхъиарæзт фæкасти, йæ зæрдæ дзы-иу бамæгуыр. Иуахæмы лæппуйы фæрсы:

— Ды чи дæ?

— Цыма мæ нæ зоныс — де 'рвад дæн, — æлхъывдхуызæй дзырдта лæппу.

— Кæцæй рабырыдтæ уыцы лæхъиарæй?

Лæппу ницæмæуал арæхст, къуыбары йас дæр нал уыди. Бадила йыл хафт-хафтæй ралæууыд, кæд рамæсты уайд, зæгъгæ. Ницы уæлдай фæцис, æмæ йыл фæхъæр ласта:

— Ацу! Цы хуынкъæй рабырыдтæ, уым фæстæмæ бабыр!

Йæ хистæр æфсымæр Биасланы дæр карз лæг хуыдтой. Пад-дзахы æфсады службæ кодта. Хæстон науы бадти Биаслан. Доны бынты цæуæг немыцаг бæлæгъ сæ æрбахста. Дæлдон кодта хæстон нау. 12 ирвæзынгæнæн бæлæгъы йеддæмæ сæм нæ уыди. Уыдонæй иумæ баленк кодта Биаслан. Уæлæмæ йæм быры. Бæлæгъ æрцæйфæлдæхт. Бæлæгъы бадджытæй йын иу йæ къухтæ хоста. Не суагъта бæлæгъ Биаслан. Йæ цæстæнгасæй йын фæтарст æви цы уыди — матрос Биасланы бæлæгъмæ сласта.

Империалистон хæстæй Биаслан Георгийы дзуаримæ æрыздæхт. Номылдарæн æхсаргард дæр ын радтой. Бирæ заманты сæ хæдзары къулыл ауыгъдæй фæлæууыд.

Биаслан иуахæмы райсомæй куыстмæ рацыди. Уынджы се 'рвадæлты дыууæ файнусты хыл кæнынц. Сæ цурты куыд ацыди, уый дæр нæ бафиппайдтой сылгоймæгтæ. Изæры куыстæй æрбаздæхти Биаслан æмæ та файнустыты хылгæнгæ куы æрбай-йафид. Æмæ, дам, сæ дзæбæх æрцæвтæ кодта.

Комыдзуары куывд йæ тæккæ тынгæй уыди, уæд Биасланмæ фæхабар кодтой: «Дæ дукани дын фæкъяхтой». Биасланæй æваст схауди: «Уый сыгъдæгæй дæр Турчи уыди». Фæдисы рацыди Биаслан, йемæ ма чидæртæ. Дымд тамакойы фæдтæй давæггæгты æмбæхсæн ссардтой. Зыгуымдонæй сæ ракалдтой. Давæг фæлыгъди...»

Хохы сæ хъæуккагтæ, æртæ æфсымæры, сæ сидзæргæс чын-дзы арвыстой йæ цæгатмæ. Сабийы хъомыл кæныны бæрн

йæхимæ чи райстаид, хæдзар æмæ зæххы хай хъуамæ уый бауыдаиккой, фæлæ, сидзæры бынтæ æфсымæртæй иуы бауой, уый иннæты цæст нæ уарзта, æмæ кæрæдзи нæмынмæ æрцыдысты. Биаслан æфсымæртæн сæ фыды дæр нæ уарзта, гуырджиаг кънйазæн-иу буц фынгтæ кæй скодта, уый тыххæй. Æфсымæртæ та куы схъæлæба сты, уæд сæ Биаслан сæ хæдзармæ батардта. Йе 'хсаргард æмæ топп йемæ уыдысты. Дуæрттæ сыл сæхгæдта, фæтæген бапырх кодта хæдзарыл, зынг ыл бадардта. Хæдзар судзы. Биаслан мидæмæ дæр никæй уадзы, æддæмæ дæр. Чидæртæ йæм куыд ныххатыдысты, ныббар сын, зæгъгæ, афтæ сылгоймæгтæй иу бауад аууон рудзынгмæ. Мидæмæ къабатæ баппæрста. Къабатæ æфсымæрты фервæзын кодтой...

Гъе, æмæ Бадила йæ хистæр æфсымæрмæ рамæсты, йæ маузер агурынмæ куыд фæци, афтæ Биаслан фæддæдуар.

Колхозмæ чи нæ куымдта, уыцы хъæуккагæн Нартыхты Дианоз дзырдта:

— Кæд дæ æнæмæстæй цæрын фæнды, уæд мауал къуылымпытæ кæн.

— Мæ бæх нæ дæттын, афтæмæй цæуын колхозмæ, — загъта хъæуккаг.

— Уæдæ йæ дæ зæрдыл дар, — карзæй загъта Дианоз. — Колхозмæ куынæ бацæуай, уæд дæ Бадила амардзæн!

Ногирагтæ иучысыл цæрынхъом куы фесты (хохы ахуырæй мыггæгтæ иу рæтты æрцардысты), уæд мысын байдыдтой, бæрæгбæтты сæ æртыгай чъиритæ кæм куывтой, уыцы кувæндæттæ. Алчи къуыбыр агуырда. Алчи йæхи дзуар арæзта.

Бадилайы мадæрвадæлтæй дæр иу лæг дур къуыбырмæ стылдта, ам та мах дзуар уыдзæн, зæгъгæ. Бадила йæ цуры фæци, рамæсты йæм æмæ æвзæртæ загъта.

— Нæ дзуары дур у. Уый цытæ дæ дзыхæй хауы?!

— Ныртæккæ дæр ма цъыфы куы уыди, уæд кæцæй дзуары дур аци?! Хохы дæр-иу афтæтæ кодтат!

Загътой: дурыл йæ доныхуыпп бакалдта.

Иу рæстæджы Бадила нал дзырдта, багомьг. Боцъотæ рауагъта. Куырой сæм уыди Ногиры. Фылдæр рæстæг-иу сæ мад Санеты бар баззади куырой. Ссæггаг никæмæй ницы истой. Санет дам-иу загъта: «Алчидæр тыхст у». Бадила-иу йæ тыхсты заман куыроймæ фæцыди, йæ рæстæг уым æрвыста.

Æвæццæгæн, Бадила цыдæр æвзæрдзинад сарæзта æмæ барæй

багомьг, зæгъгæ, йыл хъæуккагтæй чидæртæ фæгуырысхо сты. Санетæн амыдтой: «Фынайнаг йын тæвд æфсæйнаг йæ къахы бынхыл авæр æмæ, дзуры æви нæ, уый рабæрæг уыдзæн». Мад афтæ бакодта. Бадила йæ хуыссæны хæрдмæ фæхаудта, мæстæй рафыхти æмæ, йæ цуры æндæр исчи фæци — мæгуыры бон ыл акодтаид. Йæ мадæн та, йæ къæмисæн æнгуылдзæй браузылд кæнгæйæ, амыдта: æрра фæдæ?

Бадилаы тыххæй зæрдæйæгуыргæ сыгъдæг ныхæстæ разынди Илья Иванович Колосовмæ. Бадилаы дохтырты æххуыс куы бахъуыди, уый фæстæ. Ирыстоны хъæуты арæзтой рог промышленностью куыстуæттæ. Дзуарыхъæуы сарæзтой фæрæты, белы, дзæбуджы хъæдтæ æмæ хæдзары æхсызгонæн хъæугæ хъæдын дзаумæтты завод. Хъæдгуыстгæнæг комбинаттæ арæзтой Алагыры, Цыколайы, Хъарман-Сындзыхъæуы. Колосов дзырдта: «Бирæ уарзта кусджыты, аудыдта сыл. Фæлæ бухгалтертæ æмæ инженертæм уазал зæрдæ дардта, сæ куысты бæрæггæнæнтæ, дам-иу фылдæрæй бавдыстой. Куыстуат истæмæй батыхсти, уæд-иу Бадила Калининмæ фыстæг арвыста, æххуыс дзы-иу агуырдта. Колосов куыд дзырдта, афтæмæй Бадила Калининмæ фæцыди 1920 азы æмæ, Ногир кæм æрæнцад, уыцы зæхх сын ракуырдта. Афтæ дæр ма загъта Колосов: «Ногыры-иу буцæн Ног Мæскуы хуыдтой».

Бадилаы дарæс-иу æдзухдæр уыди аив, йæ урс æфцæггот-иу тæмæнтæ калдта. Йæ сихор, йе 'хсæвæр-иу иунæгæй нæ бахордтаид. Разамонджыты-иу кусджыты хæрæндонмæ нæ уагъта, зæгъдзысты, дам, æхца амал кæнынц æмæ хæринагты дзæбæхдæртæ сæхицæн исынц. Бирæ уарзта куыйты, йæ дзыппы сын-иу дзулы кæрстытæ рахаста. Бынтон æнувыд та бæхтыл уыди. Файтон ын лæвæрдтой, фæлæ йæ нæ бакуымдта. Уый бæсты райста тачанкæ. Горæтмæ-иу хъуыддæгты фæдыл саргъы бæхыл сфардæг. Уæ машинæ, дам, мæ ничердæм хъæуы. Фæсæмбисæхсæв-иу йæ хуыссæнæй сыстадаид, бæхты-иу бабæрæг кодта, кæд хъæдгæвдæс сты, зæгъгæ.

Бадилаы дыккаг ус Екатерина Петровна Харьковы ахæстонмæ бахауди æмæ уым фесæфт. Уымæй йын ницы базад. Йæ æртыккаг бинойнаг уыди сомыхаг Абгарова Маро. Рацыди сын дыууæ чызджы Ксения æмæ Вера æмæ сæ фырт Таймураз. Фæкæсинаг ма уыдысты, уæд сæ мад амард. Уыцы рæстæг сабиты барæвдыдта Гæджиты Бабуца. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты

рæстæг Бабуца йæ бинонты Тбилисимæ акодта. Уырдыгæй æрыздæхт Бадилаы цотмæ. Хистæр Ксенияйыл цыди 15 азы. Тбилисимæ сæ кæй кæны, уый сын бамбарын кодта — ской дæр æй нæ бауагътой. Цæвиттон, хæсты рæстæджы Ксения ногдзутæй къордтæ арæзта. Немыц куы 'рбацæуой, уæд сæ ныхмæ сусæг куыст кæндзысты, уыдæттыл-иу дзырдтой. Æмæ ныр Ксения Бабуцайы раз сæ къамоды лæгъзтæ раласта, уыдон се 'дзаг уыдысты сæкæр, хостæ æмæ, бирæ чи лæууы, ахæм хæринæгтæй.

Бадилаы лæппу Таймураз 3-аг къласмæ куы цыди, уæд-иу загъта: «Мæ фыд уыцы талынг рæстæг дыууадæсдзыдæй герой куы сси, уæд æз йæ фырт нæ дæн. Æз скъолайы дæр куы ахуыр кæнын».

Цотæн сæ фыды мысинæгтæ сæ цардвæндæгтæ рухсгæнæг стæлыйау басгуыхтысты.

Ногиры Гæджиты бинонтæ хæдзар куы сарæзтой, уæд Бадилаы кæстæр æфсымæр Гоги æхца кусынмæ ацыди. Йæ къæхтыл — æрчъитæ. Йæ æхцатæй бæх балхæдта. Йæ æрчъитæ цасы фаг уыдысты, æмæ фæстæмæ сæ хæдзармæ бæгъæввæдæй сыздæхти. Гоги каст фæци педтехникум, Ногиры ахуыргæнæгæй акуыста. Бадила йæ ахуыдта Мæскуымæ æмæ уым сахуыр кодта юридикон институты. Куыста Цæгат Ирыстоны сæйраг тæрхондоны ревизор æмæ консультантæй. Сахуыр ма кодта Ашхабады Хæстон Академийы дæр.

Фыдыбæстæйы Стыр хæст йæ тæккæ карзæй уыди, уæд Бадилаы фырт Таймураз Ногиры фæзынди кавалеристы дарæсты. Загъта: «Нæ хæстон хай ис Дзæуджыхъæуы. Æз дæн полчъы хъæбул». Уый фæстæ йæ бæлвырд хабæрттæй ницыуал рабæрæг. Йæ полчъы фæдтæ йын агуырдтой æмæ сын ахæм дзуапп радтой: «Краснодары хæсты быдырæй сæ полкъæй удæгасæй ничиуал раирвæзт. Сæ документтæ дæр уæд фесæфтысты».

Ам скæнæм Бадилаы мад Санеты зæры бонты кой.

Санет, загътой, уыди куырыхон нæлгоймæгты æмсар адæймаг. Кæрцытæ хуыдта, цъери амадта, цæвæгæй хос карста, нæлгоймагау бæхыл бадти. Йæ цæгаты-иу йе 'фсымæртимæ фынгыл бадти. Гæджиты æхсæн фынгмæ цæуын байдыдта, йæ цот куы слæгтæ сты, уæд. Гæджитæ йын тынг аргъ кодтой. Гæджиты ставд адæм-иу æй, загътой, сæ уæле сбадын кодтой.

Уый карæн сылгоймæгтæй, дам, сæм-иу кæсын дæр ничи бауæндыдаид. Банозтджын-иу, фæлæ йыл никуы ничи бахудти, йæ зонд-иу йæхимæ уыди. Ныхасы бадынмæ дæр хуыдтой Санеты. Хорз хъæлæс ын уыди, æмæ йын йæ зарæг зæрдæ иста.

Гæджиты Миха дзырдта: «Санет-иу махимæ заргæ кодта». «Табуый зарæджы» ныхæстæй ма цыдæртæ хъуыды кæнын:

Нæ кувинаг — дæу тыххæй.

Сызгæрин бынат — дæ бынат.

Дæ хорзæх, Дæ хорзæх!

Кувинагæй дæ цы хъæуы — махмæ!

Æххуыс та нын Ды бакæн.

Бæрзонд бынаты — сызгæрин Дæ бадæн.

Нæ кувинагтæ Дын фæбарст уæнт!

Дзуарæй рынчыны цур-иу сбадтысты æмæ йын ацы зарæг кодтой. Дзуарæй чи амард, ууыл дæр ацы зарæг кодтой».

Иу загъта: «Санет фæцард 140 азы». Иннæ загъта: «Санет фæцарди 130 азы. Афтæ-иу загъта: «Уыйбæрц фæцардтæн æмæ Хуыцауы никуы федтон». Кувгæ та кодта, Хуыцауы ном ардта. Хæдтæхæг-иу хъæуы сæрты куы ратахт, уæд æй дзуар хуыдта. Æлгъитаг уыди Санет, фæлæ хъæлдзæг ныхас дæр йæ дзыхæй арæх хауди. Бадила куы амард, уæд дæр, Тъатъе куы амард, уæд дæр адæмы фæкæуын кодта, уый фæстæ та-иу сæ худын фæкодта. Афтæ-иу загъта: «Мæ дзидзийы бын сæ ничи амард».

Гæджиты Бабуца дзырдта: «Санеты къухтæ ныхъхъæбæр сты. Дон сыл кодтон æмæ дзы цыма цыдæр æрхауди. Бадис кодтон: — Деда, цыдæр дæ цыма æрхауди?»

Æмæ афтæ бакодта:

— Сæ сокъотæ згъæлынц».

Уый æцæг уыди — йæ рустæй-иу бызычъи æрхауди, тасыл-иу йæ къæрцц фæцыд. Афтæ-иу дзырдта Деда: «Мæ удхæссæг амарди. Мæ карæн дур дæр нал ис». Удхæссæг æм куы æрбацыд, уæд æй Деда базыдта. Арахъхъ ын радтон, нæ йæ бануæзта. Сыхæгты усмæ арвыстон: «Деда цыдæр кæны». Сыхæгтæ йæ бирæ уарзтой æмæ æрбакалдысты».

Гоги 1945 азы Санеты Сунжæмæ баласта — йæ хæстæг цæгат уым цардысты. Сунжæмæ нæ куымдта, мæ фырттæ кæм ныгæд сты, уым, дам, хъуамæ амæлон. Гоги сыкъайы нозт рауагъта, йе 'фсымæртæн рухсаг загъта æмæ мадæн расомы кодта: «Мæ туг ацы нозтау фæкæлæд, æз дæ Ногиры дæ фыртты цур куынæ бавæрон!»

Йæ амæлæты бон æм зæронд лæг рынчынфæрсæг æрбацыди. Санет ын афтæ:

— Ацы хатт дзæгъæл цыд нал фæуыдзынæ.

— Цæмæн афтæ зæгъыс, Деда?

— Мæлгæ кæнын.

Зæронд лæг скуыдта.

— Ма ку, — загъта Санет. — Æз бирæ фæцардтæн.

Æмæ амарди Санет. Æмæ йæ Ногиры уæлмæрдты бавæрдтой.

* * *

Бадила цардæй ахицæн 1937 азы, базадысты йæ мысинæгтæ. Æрмæг æмбырд кæнынмæ афойнадыл бавналгæйæ ма ссарæн уыдаид, революцийы æмæ мидхæсты цауты кæимæ архайдта, уыдонæй искайты. Æмæ хъайтар лæджы цардыл фыст чиныг уартæ кæд æмæ кæд хъуамæ фæзындаид. Фыццаг хатт Бадилаы тыххæй чиныг ныффыссыны хæс мæхимæ æз райстон. Æрмæг мæм æрæмбырд, фæлæ ма зæрдæ бирæ цæмæдæрты æхсайдта. Æмæ кастæн революционерты, мидхæсты архайджыты тыххæй фыст чингуытæ, кастæн сын сæ мысинæгтæ. Зæрдæ æхсайдта архивты æфснайд æрмæджытæм. Уыдон цадæггай фæлдахгæйæ цæст бамбæлид рохуаты баззайынаен æвгъау документтыл, алы хъæугæ информацийыл. Партийы уæнг нæ дæ, зæгъгæ, мæ Цæгат Ирыстоны партион архивмæ нæ бауагътой.

СЦКП-йы XX съезды фæстæ рæстæджыты 30-æм азты æна-зымæй æфхæрд адæмæй кæй среабилитаци кодтой, уыдонæй иу-цалдæры тыххæй фыстон. Хорз сæ чи зыдта, сæ бинонтæ, сæ хиуæттæ мын-иу цы радзырдтой, уыдон — мæ дзуринæгтæ. Æмбæрстон æй — æнæмæнг ма сфæлдахын хъуыди Паддзахадон Æдасдзинад Хъахъхъæнæг Комитеты æрмæджытæ дæр. Чи уыдыс-ты сæ тæрхоны лæгтæ? Цы азым сæм хастой? Хахуырты амæддаг-иу баисты æмæ, цымæ, чи уыдысты уыцы хахуыргæнджытæ? Уыцы къанторы кусджытæ мын загътой: «Цавæр факттæ дæ хъæуы, уыдон нæм-иу гæххæттыл фыстæй æрбадæтт æмæ дын-иу дзуапп агурдзыстæм архивты æрмæджыты». Зæгъын, папкæтæ-иу мæхæдæг куы рафæлдахин... Загътой: уый гæнаен нæй.

Фыстон Мæскуымæ советон фысджыты сæйраг къантормæ, ахæм æмæ ахæм лæджы хабæрттæ радзурын мæ фæнды, зæгъгæ. Куырдтон командировкæ Мæскуымæ, Тбилисимæ, Харьковмæ. Мæ курдиатмæ мын сæ хъус не 'рдардтой.

Фæзынди мæм Тбилисимæ фæцæуыны хъуыды. Зæгъын, сæрды мæ куыстæй уæгъд рæстæг уым арвитдзынæн. Хуссар Ирыстоны фысджытæй кæйдæрты афарстон, зæгъын, мæ балцæй куыд хуыздæр спайда кæнон? Æмæ мын-иу загътой: «Сæ архивтæм дæ кæд къæсæрæй бахизын бауадзой, æндæр се 'рмæджытæй дæ цæсты кæронæй дæр ницы фендзынæ».

1993 азы Цхинвалы мыхуыры рацыди З. Чичинадзеийы чиныг «История Осетии по грузинским источникам». Чиныгуадзджытæ сæ разыхасы фыссынц: «Все госархивы, содержащие многочисленные письменные свидетельства об истории осетин, были строго сокрыты от любопытствующих научных глаз исследователей истории Южной Осетии».

...Фæскомцæдисы рæнхъытæм цыдыстæм къордæй, Сталины райгуырды 70 азы куы сæххæст, уыцы бон. Уæд æз ахуыр котон 7 къласы. Уый уыди нæ бæстæйы æппæтадæмон бæрæгбон. Черменыхъæуы астæуккаг скъолайы уæрæх тыргъты къулрæбынты слæууыдысты ахуыргæнджытæ æмæ ахуыргæнинæгтæ. Размæ рацыдтæн æмæ дзурын байдыдтон: «В день 70-летия со дня рождения Великого вождя Иосифа Виссарионовича Сталина...». Æхсæв мæ мæ фынайнæ райхъал кæн, уæддæр ракъæр-къæр кодтаин уыцы цыбыр тексты ныхæстæ. Ныр мæм цал цæстæй ныккастысты æмæ ныссуйтæ, ныкъкъуыхцытæ дæн... Уыцы бон нæ фæскомцæдисы райкоммæ аластой. Систæм Фæсивæды Æппæтцæдисон Ленинон Комфæсивæды Цæдисы уæнгтæ. Мах дæр, Рухс Фидæн аразджыты рæнхъыты кæй балæууыдыстæм, уымæй зæрдæрухс æййæфтам.

Джиппыуагъд дзырды хъомысæн сбарæн ницæмæй уыди. Цæргæцæрæнбонты дунейы фæллойдæнджытæ цæмæ бæллыдысты, уыцы цард цыма арæзт æрцыди махмæ, Советон бæстæйы, афтæ нæм касти. Ног рæстæджы ног бæрæгбæтты цин нæ агайдта. Нæ цъупхудджын сырхæфсæддонты-иу киноы куы ауыдтам, уæд-иу нæ цины хъæртæ айхъуыстысты: «Нæхиуæттæ, сырхæфсæддонтæ фæзындысты!» Тыхгæнæг сын тых нæ ардта, æмæ сæ сæрыстыр уыдыстæм.

Сæрыстыр уыдыстæм, уыцы диссæгтæ кæй зондæй арæзт цыдысты, уыцы фæтагтæй. Мæ зæрдæйыл сæмбæлдысты Ленины тыххæй Есенины поэтикон рæнхъытæ:

*Для нас условен стал герой,
Мы любим тех, кто в черных масках.
А он с сопливой детворой
Зимой катался на салазках.*

Хистæртæй-иу цыдæр хæлбурцъныхæстæ сирвæзти — советон царды уагæвæрдтæй цæмæйдæрты разы нæ уыдысты. Мæстæлгъæд сæ цы кодта, уыдæттæ æргом никуы дзырдтой. Рамæсты-иу сæм дæн, цыдæртæ-иу срацыгътон, æмæ-иу фæхъусты. Уæды рæстæг хи хъуыдытæ дзурын тæссаг кæй уыди, уыдæттæ кæцæй æмбæхстон. Цæмæй зыдтон, колхозтæ аразыны дуджы нæ хистæртæ сæ бæхтæ, сæ гутæттæй æнæхай кæй фесты, уыцы маст сæ кæй нæма фæрох. Цæмæй зыдтон, æхсæвы-иу йæ дарæджы йæ хæдзарæй кæмæн акодтой, уыцы бинонтæ-иу зæрдæскъуыд кæй фесты æмæ-иу уынгæджы бонтæ кæй æрвыстой.

Пединститутæй проспектмæ Бутырины уынгыл нæ-иу (1950 — 1954 азтæ) цæуын хъуыди, нæ ахуыргæнæг, хæстон сгуыхт лæг, поэт Хъазыбегты Хъазыбег ахæсты кæм бадти, уыцы хæдзарæй рæзты. Федзæм-иу дæн.

Ног цардаразджытыл нымад цыдысты пролетартæ, кусджытæ. Уыдон ссæрибар сты, се уæнгтæ сын чи баста, уыцы рæхыстæй. Хиисбоныл æнувыд зæхкусæг та, дам, ног цардарæзтæн цæлхдуртæ æвæрдта. Æмæ æууæндыдыстæм коммунизмæн наукон бындуравæрæг теоретикты ныхæстыл.

Цард йæ кæнонтæ кодта. Ног дугыл хъуыди ног зарджытæ фыссын. Астæуккаг скъолайы ма ахуыр кодтон, уæд райдыдтон æмдзæвгæтæ фыссын. Историон цалхæн дæндæгтæ чи ныссагъта, уыцы фæтæджы аккаг ныхæстæ ссарынай стырдæр бæллиц мæм нал уыди. Æмæ райгуырди ме 'мдзæвгæ «Сталин — нæ хур»:

*Ды нæ хур дæ, мах дæ хъармæй тавыс,
Бон дæ фæрцы рухс ваййы æрмæст.
Ды сызгъæрин царды тынтæ уафыс...*

Мæ цыппар цыппарæнхъоны джиппæй фыстæй фæзындысты дунейы рухсмæ. Цæвиттон, мæнмæ дæр ныхасы бар æрхауди.

Иу рæстæджы Ирыстонмæ ссыди, советон фысджыты хистæр фæлтæрæй бирæты лæгæй-лæгмæ чи зыдта, цæугæ энциклопеди кæй хуыдтой, уый — Виктор Шкловский. Коцойты Арсены радзырдтæй дæр тæлмац кодта. Пединститутмæ йæ бахуыдтой.

Уыцы фембæлды рæстæг Шкловский Демьян Бедныйы æцæг поэтыл нæ банымадта, рахуыдта йæ рифмæбыд рæнхъытæ фыссæг поэт-агитатор. Милуанты уарзон поэты цы схæрхæраг кодтай, зæгъгæ, алырдыгæй схæлæба кодтой. Литературон институты нын-иу Шкловский лекцитæ куы касти, уæд-иу нæ аудитори ас адæмæй байдзаг, хъусынмæ йæм цыдысты.

С. Есенины ном хъодыгонд кæй уыди, уый, Литературон институты ахуыр кæнгæйæ, базыдтон. Уырыссаг студенттæ йын-иу йе 'мдзæвгæтæ дзурынæй нал æфсæстысты. Чиныг сæ никуы никæй къухы фæдтон. Йæ чингуытæ систæм сты, æмæ сæ хæдзарæй æддæмæ нал хастой. Фæстæдæр, советон дуджы хъæнтæ хурмæ хæссæн рæстæджы, базыдтон — Бухарин æй «кулакты поэт» рахуыдта.

Сæдзæм æнусы 30-æм æмæ уый фæстæйы азты-иу æхсæвы чысыл уынарæтæ дæр ас адæмы мæлæтдзаг тасы кæй бафтыдтой, уыдæттæ, СЦКП-йы XX съезды Н. С. Хрущев цы сусæг доклад скодта «О культе личности и его последствиях», уый фæстæ систы стыф хæлæсæй дзуринагтæ. Нырма адæм тарст уыдысты, мидагъудты æмбæхстысты.

Литературон институты æртыккаг курс каст фестæм. Сæрды каникулты нæ алчидæр хъуамæ иу мæй бакуыстаид искацы газеты кæнæ журналы. Бацыдтæн газет «Рæстдзинад»-ы редактормæ. Районы газеты уал, дам, дæ хъарутæ бавзар, зæгъгæ, мын аныхæстæ кодта æнæвдæлон лæг. Партийы обкомы мыхуыры секторы хицау Гуытъяты Хъазыбегмæ мæ хъаст бахастон. Мæхи раз «Рæстдзинад»-ы редактормæ ныдздзырдта æмæ йæ тынг зынтæй сразы кодта, цæмæй мæ уыцы иу мæй йæ редакцийы бабыхса. Фæстæдæр мын æй афтæ æмбарын кодтой: редактор фысджыты йæ газетмæ æмгæрон нæ уагъта, ныхæсты аууатты, дам, тæссаг хъуыдытæ æмбæхсаг сты.

1959 азы Литературон институт каст фæуыны фæстæ ныхасмæ базыдтон, уднараггæнæг репресситы рæстæг ма-иу айдагъ хæрв кæмæй баззад, уыцы хистæр фысджытæй кæйдæрты. Разынди дзы-иу, фыдбылыз чи расайдтаид, мæ разы-иу ахæм тæссаг хъуыдытæ чи загъта, ахæмтæ дæр. Нырма ничима ницы зыдта, адæмон знаджы ном кæуыл сбæдт, уыдонæй уыцы æбуалгъы гакк искуы исдзысты, уымæн. Рæстæй æфхæрд фысджытæн цы хæрæмттæ фæкодтой, уый тыххæй-иу бæлвырд æвдисæйнатæ æнæ зæгъгæ нæ фесты.

Нигеры сфæлдыстадæн астæуккаг скъолайы дæр, пединституты дæр стыр аргъ кодтой. Йæ кой-иу фысджытæй кæмæ рауади, уыдон-иу загътой: «Æхсæв фына́й нал кодта. Йæ сынтæджы раз тыхтæй лæууыдысты йæ мидæггаг дзаумæттæ, куы мæм фæзыной, уæд сæ мемæ айсзына́н, зæгъгæ». Фарны ныхас тауæг, ныфсдæттæг поэт тæрсгæ-ризгæйæ йæ царды бонтæ æрвыста.

Рæстæй æфхæрд фысджыты тыххæй цы дзырдæуыд, уыдон дзыхæй-дзыхмæ цæуæг ныхæстæй гуырыдысты, фæлæ Дзесты Куыдзæг уæлæуыл зындон йæхæдæг бавзæрста, æмæ-иу йæ ныхæстæй уд ныккæрзыдта. Рæстдзинад зæгъын Куыдзæгæн йæ туджы уыди, æмæ-иу лагерьты цардæй исты дзуринаг йе 'взагыл куыд абадт, уый фиппайгæ дæр дæ бакодта.

Пульман вагоны сæ тъæпæнæджы æвæрд кæсæгтау бакодтой, иу заман та сын иуварс къуырцдзæвæнмæ батардтой сæ вагон. Сусæны тæвд мæйы сфæлвых сты. Иу рæстæджы Куыдзæг айхъуыста зарæг, æфсæнхызæй æхгæд чысыл рудзынгæй акасти. Дыууадæс азы йыл цыдаид, ахæм чызджы хъæбысы — æнахъом саби. Хъæдæлхынцъкъул ныллæг хæдзары рæзты цæугæйæ, даргъ къахдзæфтæ кодта æмæ зарыди:

*Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек.
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.*

Куыдзæджы зынтæ æвзарæн рæстæгæй рахаугæ ныв мæ къуырма, ме 'ууæндаг зардæйыл сæмбæлди æмæ сын басгуыхти мæнгтæ æмæ æцæгтæ кæрæдзийæ иртасæг рухсау.

Педагогон институты ахуыры рæстæгæй ме уæны цы æнтъыснаг бадти, уый мыл æртæфсти. Хъазыбегты Хъазыбег нын ирон советон литературæйæ касти лекцитæ. Фысджыты цардæй нын-иу æхсызгонæн зонинаг цымыдисаг хабæрттæ æнæ радзургæ нæ фæци. Æхсызгонæй йæм хъуыстам æмæ ма йæм хъуыстаиккам, фæлæ нæм кæцыдæр бон нал фæзынди, сусубусу ныхæстæ сарæх сты: «Хъазыбегты Хъазыбеджы æрцахстой!» Ахæм рæстæджы уд ауайы, дуне смæнгæфсон ваййы. Æгомьг фæдисон фестадтæ: «Цæмæн æй æрцахстой? Скъолайы йын йе 'мдзæвгæтæн стыр аргъ куы кодтой? Йæ хæстон хæрзиуджытæ нырма цыренæй куы æрттывтой йæ риуæй? Кæд знаггадгæнæг разынд, уæд æй мах, студенттæ, æппæты разæй хъуамæ ма базыдтаиккам?»

Кæддæр суæгъд ис Хъазыбег, фæлæ уæддæр нæ базыдтам, цы фæазымджын, уый.

Дзесты Куыдзæг сæрибар 1957 азы, фæлæ уыцы фæлмæн лæг уыйбæрц кæм фæазымджын, уыдæттæн базонæн ницæмæй уыди. 1973 азы фæзынди чыныг «Писатели Северной Осетии». 101 фарсыл Куыдзæджы тыххæй кæсæм: «...в 1936 году он был лишен возможности заниматься творческой деятельностью до 1957 года». Æндæр ницы базонæм Куыдзæджы тыххæй. Куыдзæг цардæй ахицæн 1981 азы, реабилитацигонд та æрцыди 1989 азы. Гъе, афтæ æмбæхст цыди æцæгдзинад.

Историон-революцион темæйыл фыст документалон жанры гæнæнтæй куыд хуыздæр спайда кæнон, ууыл хъуыдытæ кæнгæйæ Бадилайы чыныг райдианæй кæронмæ мæ цæстытыл уайын байдыдта. Чыныджы фæзындмæ æнхæлмæ кастысты æмæ фæстиатгæнæн нал уыди.

Фæлæ советон дуджы æфсæндуар æвæранты æмбæхст сусæгтæ рухсмæ хæссын райдыдтой, историон-революцион темæйыл фыст уацмыстæ домæг бæрнон кусджыты хъæлæс æрмынæг. Иу адæймаджы культы фæстиуджытыл дзурджытæн сæ хъуыдытæ загъыны фадат фæцис. Æмæ гуырысхотæй дзаг зæрдæ нал ради, дæхи удæй цынæ бавзæрстай, уыцы революцийы пиллон арты æхсыст хъайтары цард, соцреализмы амынд мадзæлттæ хынцгæйæ, фыссынмæ. Гуырысхотæй дзаг зæрдæйы ахасты куы фæдæн, уыцы рæстæджы газет «Рæстдзинад»-ы (1980 аз, тъæнджы мæйы II бон) бакастæн уац «Сауджынты дугъ». Уацы райдианы фæкомкоммæ дæн мæнæ ацы ныхæстæм: «...Цæвиттоны хъуыддагæй раджы заманы канд Хидыхъусы нæ, фæлæ æппæт Ирыстоны дæр иу аргъуан дæр нæ уыд. Чи куыд арахстис, афтæ куывта “йæхи” хуыцауттæ, дауджытæ æмæ дзуæрттæн. Сауджын циу, уый зонгæ дæр ничи кодта».

Адæм сахуыр сты, советон заманты мæнгтæ дзурын фæтк кæй сси, ууыл. Атеистон пропагандæ йæ кæнонтæ бакодта. Парткабинеттæ систы кувæндæттæ æмæ аргъуантæ. Уац фыста пенсиисæг æмæ, æвæццæгæн, уыцы рæстæг йе 'фсарм тарф фынай баци, æмæ Хидыхъусы аргъуаны рæзты æдзух цыди, фæлæ йæ уынгæ нæ кодта. Ацы азы 12 февралы газет «Северная Осетия»-йы кæсæм: «От Дзивгиса до Хилака в XII — XIV веках находились семь храмов и большинство из них сохранились и поныне».

Мæ мидредактор ныкъкъæрцхъус. 1962 азы мын мæ повесть «Цæргæс тæхгæйæ фидауы» касти чиныгуадзæны сæйраг редактор Дойаты Саханджери. Повесть соцреализмы домæнтæн дзуапп лæвæрдта, уæддæр ын йæ сæйраг хъайтартæй иуы — Лексойы сурæтмæ фехсайдта Саханджерийы зæрдæ æмæ йæ рецензийы фыста: «Лексо йæ ус Анусийы скъæфгæ акодта. Партионæн уый нæ фидауы. Лексо у хуыздæр геройтæй иу æмæ уый йæ удыконды бадгæ дæр нæ кæны...»

Бадила фыццаг аргъуыд уыди йæ райгуырды фæстæ. Варварæ Валерьяны чызг дзы йæхицæн фырт куы загъта, уæд йæ фатермæ сауджыны æрбахуыдта æмæ Бадилайыл дыккаг хатт саргъуыдта. Йæ дыккаг мад куывта Хуыцаумæ, цыди аргъуанмæ. Уый хæдзары цы æгъдау, цы фæтк уыди, уыдæттæ лæппуйы зондыл æнæ фæзынгæ нæ фесты. Уырысы æхсæн бирæ азты ацарди Бадила йæ дыккаг мадимæ, базыдта чырыстон фарнæй хайджын адæймæгты, йæ райгуырæн хъæуы, Къуыдаргомы цы æгъдауттæ уыдта, уыдонæй цæмайдæрты йæ зæрдæ фæуазал, æмæ йæ мысинæгты баззад йæ хæлбурцъ ныхас «они были полудикари».

Хъуыды кодтон: «Ныхæсты аууæтты тæссаг хъуыдытæ агурæг цензурæ мын уыцы хъуыдытæ загъыны бар ратдзæн?»

Ныр хурæнбæрæг цы æцæгтæ раисты, уыдонæн 1980 азы сæ кой кæнын дæр тæссаг уыди. Царды бындуртæ ма фехæлæнт, туг ма ныккæлæд, афтæмæй цард бындуронæй рацаразæн кæй ис, реформæты фæндагыл цæугæйæ, ахæм зондыл хæст зонынджынтæ æмæ фенынджынтæ дæр уыди, фæлæ революцион фæндаджы ныхмæ чидæриддæр æрлæууыд, уыдон цыдысты хъодыгонд (Плехановы дæр ма уæды историйы цъылын иувæрс амарзта).

Мидхæсты хъайтар лæджы мысинæгтæ кæсгæйæ зæрдæ ныккæрзыдта, Бадила æхсæрдæсаздыдæй уæлæуыл царды зындоны хъызæмæрттæ кæй бавзæрста, уымæй. Цардæн йæ ад дæр æмæ йе 'над дæр чи бавзæрста, ахæм ас адæймаг революцион зондыл ныххæца, уымæн бамбарæн ис. Сусæг агент Петровы чи хъуамæ амара, революционертæ уыцы номхыгъды æвзонг Бадилайы дæр кæй ныффыстой, ууыл дæр нæ бадис кодтон. Лæппуйы хал схæуди æмæ Петровы кæй амардта, уым дæр зæрдæхсаинагæй ницы бафиппайдтон — ахæм сгуыхт лæппуйы советон дуджы зарджыты аккаг кодтой, йæ фæлтæрæн фæзминаг уыди. Амардта сусæг

агенты Бадила, рауади нымад бонтæ, æмæ йын йæ хистæр æмбæлттæ цæхгæр загътой: 48 сахатмæ Тифлисæй дæхи куынае айсай, уæд дæ нæхæдæг амардзыстæм. Æгæр æбуалгъ нæ рауадысты рæстдзинад агураг, фæллойдæнæг дзыллæты бартыл тохгæнæг революционертæ? Нырма ныййарджыты рæвдыдхъуаг, æнæтæригъæд, æназым рæзгæ лæппуйы тугæй куыд ис цардамонд æлхæнæн?

«Чрезвычайная тройка»-ты “зондæй”, хахуыргæнджыты фыст гæххæттытæм гæсгæ æназым адæмы сафыны фадат чи сарæзта, Нигер æмæ Куыдзæджы хуызæн Хуыцауæй лæвæрд курдиатæй хайджын, адæммæ фарны ныхас хæссæг фысджытæн сæ хъуыды зæгъыны бар чи нæ лæвæрдта, уыцы революци цардаразыны иунæг æмæ æппæты растдæр фæндагыл нымайын зæрдæ нал куымдта.

Литературон институты нын А. С. Пушкины сфæлдыстады тыххæй лекцитæ касти профессор С. Бонди. Спецкурс æй хуыдтой. Зæххон нымадæй цы æппæтæй æххæст лæгтæ фæдтон, уыдонæй иу уыди С. Бонди. Пехуымпар лæг рацыди студентты æхсæнмæ. Бахъынцъым кодта, иунæг семестр йеддæмæ мын нæ радтой æмæ уыцы рæстæгмæ та æрмæст «Евгений Онегин»-ыл дæр бæстон æрдзурæн куынае ис. Йæ поэतिकон рæнхъытæй Пушкин кæцыты цал хатты аивта, уый дæр зыдта профессор. Зыдтаид, Пушкин Евангелийы тыххæй цы нæхæстæ загъта, уыдон дæр: «Есть книга, коей каждое слово истолковано, объяснено, проповедано во всех концах земли... Сия книга называется Евангелием, — и такова ее вечно-новая прелесть, что если мы, пресыщенные миром или удрученные унынием, случайно откроем ее, то уже не в силах противиться ее сладостному увлечению и погружаемся духом в ее божественное красноречие».

Фæлæ профессоры былалгъæй ницы схауди, уымæн æмæ Советты бæстæйы Хуыцаумæ нал, фæлæ фæтæггæм куывтой.

2005 азы дунейы рухсмæ рацыди чиныг «Коста. Духовная поэзия». Чиныджы проекты автор — иерей фыд Серги Мальцев. Чиныгуадзæг — Кодзырты Жанна. Зæрдæбын арфæтæ кæнындз Республикæ Цæгат Ирыстоны уæды Президент Дзасохты Алык-сандрæн, чиныг рацæуынае сын кæй баххуыс кодта, уый тыххæй. Чиныгмæ Къостайы монон поэतिकон уацмыстæй цы бацыд, уый нæ зонын, фæлæ цы бафиппайдтон: уыцы уацмыстæй кæцыдæртæ

хаст цыдысты атеистон рæстæджыты дæр поэты чингуытæм, фæлæ сæ чиныгкæсæг дæр, литературæзонæг дæр кастысты атеизмы хæрвæмбæрзт цæстытæй, аргъгонд сын цыди, сæ мон-нон мидис нæ хынцгæйæ.

Чиныджы 12 фарсыл кæсæм: «В какой восторг приводил гимназист Константин Хетагуров чтением предобеденной и послеобеденной молитв добрейшего Неверова — попечителя Кавказского учебного округа». Поэты æмдзæвгæ «Я не пророк» фæвæййы ахæм рæнхъытæй:

*Весь мир — мой храм, любовь моя святыня,
Вселенная — отечество мое.*

Уыцы рæнхъыты тыххæй Къоста зæгъы: «Эту мысль я высказал, когда писал это стихотворение, с глубоким убеждением, что я уже достиг моим духовным самовоспитанием такой высоты».

Поэтæн зын уыди, йæ тугхæстæджытимæ йæ Хуыцауы фарн кæй нæ баста, уый æмæ фыста: «Не могут никогда разделить моих радостей и печалей... Я им совершенно чужд». Йæ æмдзæвгæ «Толпа»-йы зæгъы:

*Ее любовь, как ненависть, безумна
И Бог ее не Бог, а только лишь кумир.*

8 сентябры 1899 азы Къоста Цæлыккаты Юлианæмæ фыста: «...Никакая мудрость несравнима с христианской, которую я искренно хотел бы исповедовать всю жизнь. Советую и Вам. Я теперь начал даже переводить на осетинский Евангелие...»

Гуырысхойаг мæм нæ кæсы, Къостайы сфæлдыстадæн æгасæй дæр ногæй аргъ кæнын кæй хъæуы, йæ зондахаст æмæ йæ дунеæмбарынад хынцгæйæ, уый.

Советон дуджы дунейы философтæ дихгонд æрцыдысты дыууæ къордыл. Революцион фæндагыл цæугæйæ дуне рацаразыны зонд кæмæ уыди, уыцы философтæ цыдысты бæрзонд æвæрд, хуыдтой сæ материалисттæ. («Первична материя, вторичен дух». Хуыцау кæй уырныдта, уыцы философты хуыдтой идеалисттæ, мистиктæ. Зæгъæм, рагон грекыаг философ Платоны хъуыдымæ гæсгæ уыди «мировая душа».

Ленин куыд амыдта, афтæмæй идеалисттæй дæр райсæн уыди, коммунистон зондахастæн дзы пайда цы 'рхæсдзæн, уыдæттæ, хуыдта сæ «рациональное зерно». А. Толстой дзырдта, зæгъгæ, царды социалон-историон ивылæнтæ арæзт цæуынц Хуыцауы

уынаффæтæм гæсгæ. Ленин ын уыцы хъуыды аиуварс кодта æмæ ныффыста йæ уац «Зеркало русской революции». Ома, Л. Толстой йæхæдæг æнхæл нæ уыди, афтæмæй йæ уацмысты равдыста социалистон революцион зондахастмæ куыд æрцæуæн ис, уыдæттæ.

Ульяновты бинонтæ Хуыцауыл æнувыд уыдысты, алы хуыцаубон дæр цыдысты Троицкы аргъуанмæ. Аргъуыд уыди Володя дæр, цыди бинонтимæ аргъуанмæ. Гъе, фæлæ Ленины фæдонтæ загътой: фæтæджы царды уыцы æцæгтæ историйы нæ хъæуынц. Ульяновскы горæты Ленины номимæ баст бынæттæ систы цыртдзæвæнтæ, цы аргъуанмæ цыди, уый та рæмудзгæ скодтой.

Бадилаы мысинæгтæ мæ размæ бирæтæ бакастысты, мыхуыры-иу фæзындысты, йæ хабæрттæ йын-иу цыбырæй кæм ранымадтой, ахæм уацтæ.

Гæджийы-фырты мысинæгтæ касти журнал «Дарьял»-ы редактор Тотраты Руслан æмæ сæ банымадта, ахъаззаг чиныг кæмæй райгуырид, ахæм æрмæгыл. Радтон æм мысинæгтæ æмæ сæ рауагъта журнал «Дарьял»-ы (2002 аз, № 1).

Бадилаы райгуырæн хъæумæ мæ чи фæхуыдта, уый — Баты Барис-иу Шолоховы романы кой скодта, уый мæ нал фæрох. Бадилаы цардыл фыст уацмыс цыфæнды диссаг рауад, зæгъгæ, уæддæр æй «Тихий Дон»-имæ куыд хъуамæ сбарикам — æцæг хабæрттæ, документты бындурыл фыст чиныджы гæнæнтæ къуындæг вæййынц. Зæронд чи нæ кæны, æвæджиауы ахæм æрмæг мæм æрæмбырд, сæ царды хабæрттæ скъуыддзæгтæй æмæ тæпгай кæмæн фæфыстон, уыдон ристæ æмæ цинтæ дæ удæй куы банкъарай æмæ соцреализмы ахæстæй куы фервæзай, уæд дæ фыдæбон нæ фæдзæгъæл уыдзæн.

Советон дуджы фыст историон-революцион романти хуыздæр «Тихий Дон» мæ-иу бафтыдта, нæ дæ рох кæнынц, ахæм хъуыдытыл.

«Дунейы адæмтæ цæмæй сабыр заманты амондджын цард кæной, уый сæраппонд йæ удуæлдай тохæй æмæ цардæндидзæн фæллойæ йæхицæн æнустæм кад чи скодта, уыцы адæмы ног цард у Шолоховы уацмысты сæйраг мидис. Ног цард басгуыхти литературæйы социалистон реализмы стыр минæварæн, советон патриотæн йæ хъаруты суадон», — зæгъы Ю. Лукин (чины «Русские советские писатели, 140 фарс).

Æппæтцæдисон старостæ М. И. Калинин Шолоховы роман рахуыдта «Нæ хуыздæр аивадон уацмыс». Шолоховмæ иу амонд касти, æмæ йыл райдианæй фæстæмæ зæрдæбынæй аудыдта пролетарон литературæйы бындурæвæрæг А. М. Горький. Стыр аргъын кодтой А. С. Серафимович, бирæ æндæр зындгонд фысджытæ. Æмæ, идейон къухбакæнæнтæй фылдæр æм ницы уыди, уыцы роман фауынмæ нæ фесты, фæлæ йын йæ авторæн бирæ заманты хъыцъыдæттæ фæнуазын кодтой, кæйдæр фыст уацмысы къухфыст, дам, æм бафтыд, йæхицæн æй бакъаддæртæ кодта æмæ сси литературон шедевры автор. Советон литературон критикæйы романы сæйраг хъайтары сурæтæн аргъ кæнгæйæ, цы хъуыдытæ фæдзырдтой, уыдонæй скæнæн уыди дыууæ хатдзæджы: а) Мелехов йæ адæмæй кæй аиртæст, уый у йæ трагеди; б) Мелеховы трагеди у историон къуыхцыты трагеди.

Дзурын æмæ фыссын хъуыди, парти куыд амыдта, афтæ. Соцреализм уыди партийы фæндиаг уацмыстæ фыссыны мадзал. Фæсарæйнаг фысджытæ нын уый дардтой нæ цæстмæ. Фысджыты Æппæтцæдисон дыккаг съезды уыдоны тыххæй Шолохов загъта: «...дарынц нæм фыдзæрдæ, уæвгæ та махæй алчидæр фыссы, йæ зæрдæйы цы райгуыры, уыдæттæ, нæ зæрдæтæ та сты, кæмæн лæггад кæнæм, уыцы парти æмæ адæмы...» Зæрдыл æнцон бадарæн афоризм схауди нæ номдзыд фыссæджы дзыхæй, уæвгæ та, фæсарæйнаг фысджытæ цы загътой, уый дæр уыцы хъуыдытæ загъта: фыссæджы хъуыдытæ гуырынц, партийæн кæй радта, уыцы зæрдæйæ. Шолоховы сфæлдыстадæн аргъгæнæг советон критиктæ тынг зыдтой, «Тихий Дон» соцреализмы домæнтæн æппындæр дзуапп кæй нæ дæтты, туджы зæйтæ расайæг революци дзы æвдыст кæй æрцыди, фæлæ, æз хæдхуыздæр хъуыдытæ зæгъон, зæгъгæ, теоретизиргæнджытæ систы.

Авторы идеалтæ, йæ ахсджиагдæр хъуыдытæ хæссæг вæййы чиныджы сæйраг хъайтар. Мелехов сырхыты дæр базыдта æмæ урсыты дæр, æмæ йын йæ уд чи тынгдæр амардта, уый цæмæй сбарстæуа? Пехуымпарæн лæвæрд курдитæй райгуырди ацы эпикон уацмысы кæрон. Кæддæры цардбæллон, цардæндидзæн заманы йæ курдиат кæмæн райхæлдаид æмæ йæ адæмы сæрхъызой чи суыдаид, уыцы Мелеховæн ма базади йæ хæрв. Йæ фырт Мишаткæ ма йæ зынтæй базыдта:

«Он стоял у ворот родного дома, держал на руках сына.

Это было все, что осталось у него в жизни, что пока еще роднило его с землей и со всем этим огромным, сияющим под хододным солнцем, миром».

Шолоховы скъола амонь: садзгæ зондæй ифтыгъд фыссæджы къухæй æцæг аивадон уацмыс нæ рацæудзæн.

Поэт А. Блок йæхæдæг йæ уацмыстæн æппæты карздæр аргъгæнæг — йæ поэмæ «Дыууадæс»-ы фæстаг стъæлф куы сæвæрдта, уæд йæ боньджы ныффыста: «Сегодня я гений».

Дыууадæс цардæфхæрд лæппуйы сæхи зондæй бацыдысты сырхæфсæддонты рæнхъытæм (Йесо Чырыстийы ахуыргæнинæгтæ дæр уыдысты дыууадæс). Дыууадæс сырхгвардионы систой сырх тырыса, дунесыгъдæггæнæг, хæрæмттæ сафæг арты æвзæгты хуыз райсæг тырыса. Сæ разæй урс тæмæнтæкалæг худы цыди Чырысти.

Ахæм революцимæ æнхъæлмæ касти А. Блок...



УАЗ НЫХАСЫ ФАРН

МÆ ХЪÆЛДЗÆГ ХÆЛАРМÆ

Дæ хорзæхæй, мæ чингуытæм лаз ма хæсс,
 Кæй нæ сæ ис æрхæндæгæн гæрæн.
 Лæмбынæг ма нæ гыццыл Ирмае бакæс,
 Мæ утæхсæн кæд банкъарис мæнæн.

Куыд нæ кæнон хъыг, додой, æз ирон дæн,
 Фыдæлты фарн кæд табæтыл хуыссы?
 Кæд ме ‘взаг мын æрхастæуыд нывондæн,
 Кæд не знаг нæм кæл-кæлгæнгæ кæсы?

Фыдæлтæ нæ, æвæццæгæн, æлгъитынц,
 Сæ какула нæ кæстæртыл бæрæг..
 «Хуыцаумæ кувут!» — Чидæртæ ма сидынц,
 Фæлæ кæм ма и раст диныл хæцæг?

Дыдзæсгомæй кæйдæр цæстмæ нæ хитын,
 Дæ равгмæ та нæ кæнын æз хæлæг.

ТАУРÆГЪ

*Нæу сусæг хорзæн йе ‘цæг ном,
 Æвзæрæн та йæ фæсномыг.
 Къоста*

Æвзæр æгады ном хæссаг у.
 Нæ дæттынц кадджын ном куывдтæ.
 Лæджы кад дзыллæйæн лæггад у
 Æмæ фæллой — фыдæй-фыртмæ.

Тæнсæртæ ног мыггаг куы истой,
 Уый зоны абон дæр ма ком.
 Сæ куывдмæ хъæубæсты æрхуыдтой
 Æмæ сын загътой уым æргом:
 «Нырмæ нæ ном уыдис Тæнсæртæ,
 Уæ хорз нæ фæуызæни рох,
 Æрмæст нæ рахонут Æхсæртæ,
 Æгад нæ фæкæндзыстæм хох.
 Ныр та, кæд разы стут нæ фæндыл,
 Уæд фынгтæм, табуафси!» — куырджой.
 Гъестæй æртæ боны фæд-фæдыл
 Кæрæдзи сыкъатæ къуырджой.
 Арт уагътой уазджытæн сæ сæртæ,
 Фæстаг бæркады рæгъ нызтой.
 «Уæ минас бирæ уæд, Тæнсæртæ!» —
 Сæ фæрныг фысымтæн дзырдтой...

МЕ 'ВЗОНГ ХÆЛАР ЦÆБИТЫ СОСЛАНИМÆ НÆ ХЪУЫДЫТÆ

Ныббар æлгъыст, ныббар æфхæрд —
 Тыхст лæг у расыгау æвронгæй.
 Кæд у дæ мæнгвæдæг æргъæвд,
 Уæд ууыл ма 'рбахæц рæузондæй.

Дæ хуыздæр хъаугъайы фæмард,
 Æхсидыс, марой дæ æвдæрзы,
 Уæд сонтæй ма фелвас дæ кард —
 Дæ хæйрæг кæрддзæмæй фæлгæсы.

Фыдгулæй чи райсы йæ хæс
 Нæртон тых — уаз ныхасы фарнæй,
 Вæййы уый не Скæнæджы 'нгæс
 Йæ зонд, йæ мидæмбæхст æхсарæй.

Хатыры аккаг нæу æрмæст
 Дæлимон — сау тыхты фæтдзæгъдæг.
 Куыдзау уæд къардиуæй æппæрст
 Йæ бæстæ, й' адæмы уæйгæнæг.

МÆ ДЗУАПП ДАЛЛАТЫ УÆРÆЙДÆЙÆН

Бæгуы сты тæмæссаг
Дæ зард æмæ хъазт.
Дæ равг та — бæдæйнаг,
Нæ йæм хъары маст.

Кæмæн нæу йæ зæрдæ
Нæ тар дуджы рыст,
Даллæ ‘мæ уæрæйдæ,
Ай-гъай, у йæ куыст.

Дæ равгыл, дæ митыл
Нæ кæнин æз дис,
Куы мæ уырnid, фидæн
Нæ фæдонтæн ис,

Уæд кафин, уæд зарин
Æз абон хъæрæй,
Нæ фæлтæр куы ‘мбарид,
Цы сафæм, сæрæй.

ФÆЗЫН МА МÆМ ИУ ХАТТ ÆЦÆГÆЙ

(Р-мæ)

Мæ судзгæ уарзт бацц хъысмæты æлгъыст,
Мæ тарф фыны фæдтон, мæ ныхыл уыд фыст:
«Цæрæнбонты дардмæ йæ уындмæ фæбæлл,
Æнхъæлмæ кæсгæйæ зæрондæй ныммæл!»
Ныр уыцы æлгъыст мыл æртыхсти тынау —
Кæмдæрид дæ сурæт фæуынынны фынау.
Куы рафтауы бæгъа йæ дидинсыфтæ,
Фæкæсы мæм афтæ, бæгъа нæу, ды дæ.
Куы фæкæуы бурцъиу изæрыгæтты,
Мæ хъустыл фæуайы, кæуыс цыма ды.

Куы 'рбауасы уасæг мæ к'ъæсмæ сæумæ,
Фæкæсын æнх'æлмæ к'ъуыригай дæумæ.
Зæронды æфсарм мæм нымады дæр нæу —
Чызджыты дзыгуыры фæагурын дæу.
Мæ цæстытыл уайынц дæ диссаджы уаг,
Дæ зæрдæйы ахаст — æмбисонды дуаг.
Æз рухсы бæстæмæ мæ бæллиц хæссын,
Æрмæст дæ фæстаг хатт æвронгæй фæрсын:
Зæгъ-ма мын, дæ сурæт уæларвон уыди,
Æви мæм дæ хуызы мæнгæндæрг зынди?

ÆРÆГВÆЗЗÆГ

Зымæг йæ тыхтæ фæлвары —
Мигъы пырд коммæ лæсы.
Х'æд цыма талатæ ары —
Дымгæйы 'хситмæ х'æрзы.

Х'æрм бонтæ фесты ныр хæхтыл.
Урс кæрцы быдыр хуыссы.
Ирдгæ нæ рудзгуыты æвгтыл
Хидæй салæмттæ фыссы.

Дыргъдоны уæртæ дзæгъындзæг
Систа сæлхæрау х'æрахст,
Раст цыма х'æвы зæгъынмæ:
Цард нæу æнæспух к'æрцх'æзт.

Таджы былахуырист мыртгæтæ,
Х'æзты чызджытау, лæууынц.
Х'ил-хуыскъ бæлæстыл дымгæтæ
Дала фæндыртæй цæгъдынц.

Ал' афон не стыр ныййарæг —
Æрдз у тæмæстæм рæдау.
Ацы алæмæты зарæг
Махæн нæ кæны æвг'æу.

МÆЛÆГ СÆГУЫТ

*Кто не мыслит о природе,
тот не знает приюта духа.*
Н. Рерих

Тæссаг гæрæхтæ азæлдысты таджы.
Лæгты уынæр, куыйты рæйын цæуы.
Фынфенæгау кæсын, æмæ мæ разы —
Æвзонг сæгуыт йæ туг калгæ лæууы.

Фæд тагæй ардæм — тулдз к'бохмæ кæм зилы,
Уым судзгæ фат ын аскъуыдта йæ агъд.
Ныр адæргæй йæ цыбыр к'æдзил тилы,
Фæци йæ цард, кæдæм ма кæна тагъд...

Рæсугъд бырынкъыл ставд цæссыг ызгъоры —
Фæхæссы йын йæ лæппын уд мæлæт...
Фыдхор лæгæй фыддæр сырд æрдз нæ зоны.
Æфсис ын нæй, у бафтæрын — йæ мæт.

Лæууы, мæгуыр, мынæг х'æлæсæй уасы,
Æвæццæгæн, «цы уын кодтон?» — фæрсы.
Йæ тæригъæд мæ хурхысæртæ 'лвасы,
Мæлæг сæныкк сывæллонау х'æрзы...

Кæмæ дзура, кæмæн кæна йæ сагъæс?
Лæджы хуызæн куы нæ йын ис æвзаг.
О, Стыр Хуыцау, дæ тæрхон ма нын рахæсс,
Цæмæй зæххон лæг мауал уа х'æддаг!



БАЙАТЫ ГАППО: 140 АЗЫ



«ИРЫСТОН МÆНÆН КУВÆНДОН У»

Иры разæгъды лæг Байаты Гаппо уыд Къостайы æмдугон. Райгуырæд 1869 азы Дзæуджыхъæуы. Ам 1889 азы каст фæцис гимназ. 1894 азы ахуырмаæ бацыд Одессæйы университеты юридикон факультетмæ. 1895 — 1905 азты куыста адвокатай йæ райгуыраг горæты. 1905 азы æвзæрст æрцыд бургомистрай, 1910 — 1920 азты та обербургомистрай.

Гаппо йæхæдæг йæ автобиографийы куыд фыссы, афтæмæй «ирон адæмы национ хиæмбарынад райхъал кæнынæн, йæ культурон æмвæзад ын фæбæрзонддæр кæнынæн, ирон фыссынад райрæзын кæнынæн» бирæ хъарутæ бахардз кодта, æрыгон ирон литературæйы фыццаг уацмыстæ джиппы рауадзыныл. Уыдонимæ уыдысты Къостайы «Ирон фæндыр», Къубалты Алык-сандры поэмæ «Æфхæрдты Хæсанæ», йæхи чингуытæ «Ирон аргъæуттæ», «Ирон æмбисæндтæ», альманах «Фарн», уацтæ «Нозт марг у», «Тамако ма дымут» æмæ æндæртæ. Уыцы чингуытæ лæвар байуæрста Ирыстоны хъæутыл. «Сæ ахадындзынад стыр уыд: райхъал кодтой нæ рагон ирайнаг адæмы сфæлдыстадон удварны хъарутæ æмæ систы фæзминаг.

Мидхæсты заман, йæ хæдзæрттæ æмæ исбон национализацигонд кæй æрцыдысты, Цæгат Ирыстоны йын цæрыны фадат кæй нал уыд, уымæ гæстæ 1920 азы ацыд Тифлисмæ. Уым куыста, йæхæдæг бындурæвæрæг кæмæн уыд, уыцы газет «Ног цард»-ы редакторæй, ирон адæмон скъолаты ахуыргæнæгæй. Фæлæ йæ Тифлисæй дæр лидзын бахъуыд.

1921 азы мартыйы Гуырдыстон бацахстой большевиктæ, æмæ Гаппо афтыд Константинопольмæ, уырдыгæй та — Берлинмæ. «1922 азы августмæ æз уыдтæн, Гутнаты Елбызыхъойы рауагъдады уæд цы уырыссаг журнал цыд, «Сполохи», зæгъгæ, уый базарады хайады редактор. Уыцы рауагъдады мæ къухы бафтыд ирон чингуытæ уадзын. 1922 азы августы Берлины рацыд нæ адæмон поэт Хетæгкаты Къостайы «Ирон фæндыр», йæ биографи йын ныффыстон мæхæдæг.

Ноябры тæлмацгондæй рацыд «Алгъуызы кадæг» мæ разныхасимæ. Уыцы рауагъдадмæ ма Кавказæй æрæрвыстой цалдæр ахсджиаг къухфысты; тæлмацæй мыхуыры фæзындысты Шиллеры уацмыстæ æмæ цалдæр æндæр чиныджы æмæ адæмон къæлиндартæ. Чингуйтæ æрвыст æрцыдысты мæ райгуырæн бæстæмæ. Ноджы сæ ахæлиу кодтон Европæйы алыхуызон науон институтты ахуыргæндты 'хсæн, цæмæй се 'ргом тынгдæр аздæхтаиккой ирон адæммæ æмæ Кавказмæ».

Гаппо стыр бавæрæн бахаста Всеволод Миллеры «Ирон-уырыссаг-немыцаг дзырдурат» саразынмæ. Дзырдурат Ленинграды куы рацыд, уæд тынг цин кодта: «Нæ фæсивæдæн уый уыздæн ахъазаджы уацмыс немыцаг æвзаг ахуыр кæнынæн».

Бирæ сфæлдыстадон бынтæ баззад Байаты Гаппойæн Берлины Пруссaг национ культурайы архивы. Ивгъуыд æнусы кæрон архив бабæрæг кодта Сывæллæтты республикон библиотекайы директоры хæдивæг Цомайты Тамарæ æмæ, йæ къухы цы бафтыд Гаппойы фыстытæй, уыдонæн систа сæ къопитæ, æрласта сæ Ирыстонмæ. Уæлдæр кæй кой кæнын, уыцы автобиографи дæр архивы æрмæджытимæ уыд. Гаппо райгуырæн бæстæ куыд уарзта, куыд æй мысыд, уый тыххæй йын Тамарæ йæ фыстæджыты ахæм зынаргъ ныхæстæ ссардта: «Ирыстон мæнæн мæ кувæндон у... Мæ уаты рудзгуытæ нæхирдæм арæзт сты. Æдзухæй мæм хъæр хъуысы: «Гаппо, нæ каст æрмæст дæумæ у... Ирон чиныгæн исты бакæн... Азимаг нæ фæдæн, хæсты быдыры иу адæймаг æфсад нæу. Тæхуды, рæсугъд тохы чи амæлы йæ бæсты сæрыл! Мæ зæронд хъæру, мæ зæрдæ, мæ зонд радтон ацы, нæ адæмæн иттæг зынаргъ куыстæн... Фæлæ Германы æвиппайды наусаст фæдæн... Фæихсыйынц мæ бонтæ хурныгуылæны изæрау, дзæгъæл зайынц бирæ хорз хъуыддæгтæ, ниуæг сидзæрау...»

Куыд зæрдиагæй йæ фæндыд Ирыстонæн удуæлдай лæггад кæнын, ууыл дзурæг у, дæлдæр цы уац мыхуыр кæнæм, уый дæр. Æцæг уарзтæн æмгъуыд нæй. Хъуыдыйаг куы уаиккой Иры фырттæн фæлтæрай-фæлтæрма Байаты Гаппойы ныхæстæ: «Æнахъазæй фæцæрын цæрдудæй амæлынæй хъауджыдæр нæу... Иу лæджы бон бакæнын цы хорз хъуыддаг нæу, уый бирæ адæм æмдыхæй лæгау сæххæст кæнынц! Фæсивæд, хæцут уæ ирон хæдзарыл фидар!..»

АБАЙТЫ Арбиянæ

ДЗЫЛЛАЙЫ ЗИУ

Әссе

Алчи хи амонды куырды йәхәдәг у! Хәстмә цәугәйә хәәбатыр ир зәронд тохы зарәг-иу ныккодтой кәддәриддәр. Ныццараудтой-иу тыгъд быдыртә, сау хәәдтә, бәрзонд хәхтә уыцы зарәджы хәәрәй. Сцырын-иу кодтой тохы ныхәстә әхсары тынг уынгәг зәрдәты мидәг!..

Ныфсхаст-иу фесты сагләгтә мәләтмә хәсты сау быдырты, суәлдай-иу кодтой сә уд.

Ныры заман стыр тохы рәстәг у, — канд иу ләгән нә, фәлә әгас дзыллайән дәр.

Мә мәгуыр әвзагәй уын ракәндзынән нә ног тохы заманы ныхәстә!..

Зондджын дзыллә хъуамә уыцы сагъәсәй цәрой, — хуыздәр, алцәмәй арәзт цард куыд ссарәм!.. Әнәуый сын размә ацәуән нәй!..

Рәсугъд цард та дзылләтә арынц стыр хъазуатәй — сәры зонды фәрцы, ныфсы әмә әхсары руаджы, куысты фәндагыл!..

Стур, ацы сахат цы бахәрон, уыцы зондәй цәры, уымән әмә дарддәр йә зонд нә әххәссы! Фәлә адәм хъуамә, райсом әмә фидәнмә цы хәрдзыстәм, нә цот цәмәй цәрдзысты — уый мәт дәр кәной хәәбәр!..

Дзыллайән сә иу фәлтәр хъуамә ныуадза исты хорздзинәдтә — сәрәвәрәнтә сә фәстагәттән, уыдонмә кәсгәйә — уыдон дәр та сәхицәй исты бафтауәнт уыцы быныл!..

Раст у рагон ләджы ныхас: «Бын кәмән нә баззайы, уый бонджын нә кәны»...

Әнахъазәй фәцәрын — цәрдудәй амәлынай хъауджыдәр нәу!..

Ахәм стыр тыхст рәстәджы кәм цәрәм, уым хъуамә дарәм нә зәрдыл алы сахат рагон ләджы ныхас: «Иунәг мәгуыр у, уый хәсты быдыры әфсәддон нәу».

Рафәлгәсут ма нә рәсугъд зәххон адәммә! Гуыр-гу-

ыргæнгæ згъорынц нæ райгуырæн хæхтæй суадæттæ, свæййынц уыдон хъазгæ-заргæ тыхджын фурд, æнакæрон денджыз! Иу лæджы бон бакæнын цы хорз хъуыддаг нæу, уый бирæ адæм æмдыхæй лæгау сæххæст кæнынц! Раст уыдзæн кæддæриддæр фыдæлты ныхас: «Адæмæй æндахгай – мæгуырæн хæдон». Адæмы бон бирæ у! Æнгом цуанонтæ саг марынц, æнгом би-
нонтæ цард арынц!

Фæсивæд, хæцут уæ ирон хæдзарыл фидар! Дзыллæйæн йæ фидар уыдонæй цæуы!

Ма ласут уæхи уæ хъæуты хъуыддæгтæй, цæмæй æвзæрты къухмæ ма бафтой уыдон.

Афон æрцыди, лæппутæ, нæ дзыллæйы зæронд хуымы мæт дæр бакæнын... Уый зæрæстонæй, сидзæрæй куы лæууы урс Кавказы астæу!

Нæ тавæг, нæ дарæг хуым! Дæ фæлтæрд риуы хъæбæр цъар æнафæлдæхтæй куы лæууы. Дæ хоры кæндтытæ не 'рттивынц сызгъæрин гауызау... Уæларвон мæргъты æхситт дæм нал хъуы-
сы, бæлæсты аууон нæ уыныс!

Уалдзæг æрцыди, хорз зиууæттæ, Хуыцауы уазджытæ! Ног дзыллæйы зиуы иумæйаг зарæг ныккæнут...

Æмармæй нæ зæронд хуыммæ базилæм – чи фосæй, чи зондæй, чи тыхджын сау куыстæй...

Иунæг Хуыцаумæ кувгæйæ, байтаудзыстæм ног хоры мыг-
гаг... Зад фæззæджы нæ цот æркæрддзысты заргæ-симгæйæ уыцы хуым, æнæнымæц сызгъæрин мæкъуылтæй быдыр нал зындзæн... Ирон зæрдæ райдзæн сæ уындæй...

Æгъгæд у хуыссын, рахилут, разæйцог дзыллæты царды уынаффæтæм акæсут æмæ ныфсхастæй, куыстарæхстæй фæлæбурут нæ ног стыр куыстмæ – дзыллæйы зиумæ.

Нæ мæгуыр адæмы саггæс уæ хуылфы, афтæмæй дзагармæй тау кæнут, хорз зиууæттæ, нæ зæронд хуымы бæрзонд зонды, кæрæдзиуарзондзинады æмæ рухс рæстдзинады æнæмæлæт мыггаг! Стыр бузныг уын зæгъдзысты ир.



КЪУДУХТЫ Маринæ

ХУДГÆ ХУРМÆ АТАЙЫ МÆ МАСТ

АДÆМЫ СÆРВÆЛТАУ

Арын дзы Букуылты Мауры рухс ном

Фæмард Маир нæ адæмы сæрвæлтау,
Йæ номæн адæм кувдзысты æнус.
Ызнаджы нæмыг ахызти цыргъ фатау
Йæ сонт зæрдæйы, баталынг ыл рухс.

Нæ хæхтæ ризынд сау хоты цъæхахстмæ,
Бæрзонд цъæх арвыл бандзыг и зынг хур..
Æвирхъау мардæй сау мæрмæ фæраст дæ,
Ныййарæджы риу ихдонау ныддур.

Æлгъыст фæуæнт, сæ сау низæй фæхъæрзæнт,
Гуырды-лæгмартæ макуы фенæнт цард!
Æнусты дæр сæ сау туджы фæмæцæнт,
Кæй тыххæй фесты Букуылтæ æнкъард!

Нæ бон дын циу?! Нæ зæрдæтæ сты демæ,
Кæд нын чысыл фæрог уайд нæ рыст.
Кæмфæнды дæр уыдзæн дæ сурæт немæ
Æмæ дæ никуы схондзыстæм зынгхуыст.

РУХС БÆЛЛИЦ

Фæнывæндын æз алырдам мæ фæндтæ,
Гуыргъахъхъ фæндæгтыл падæггай цæуын.
Дæ рухс бæллицтæй дзаг куы уа дæ зæрдæ,
Лæгмæ цæуы æрмæстдæр уæд цæрын.

Æрмæстдæр гъеуæд банкъарæм æцæг уарзт,
Нæ цины монцтæй райхъал вæййы уд.
Вæййæм цыма цæстæнгасау æнæлаз,
Фæкæсы нæм цард зарæгау рæсугъд.

Бæрзонд хур арвыл цинцæхæртæ калы,
Æмæ та мæнæ уалдзæг дæр æрцыд.
Йæ фæзындыл ын алы дидин, алы,
Фæцин кæны, кæс-ма, хæрдмæ фæцыд.

ÆЗ НЫЗЗАРЫН

Æз низзарын хъæлдзæгæй нæ Ирыл,
Арвыл сау мигъ апырх вæййы ‘васт.
Цины уддзæф сæмбæлы мæ риуыл,
Худгæ хурмæ атайы мæ маст.

Æрдз ныххуды, райхъал вæййынц мæргътæ,
Сатæг уæлдæф улæфын — æхцон.
Дардæй мæм сæ мидбылты нæ рæгътæ
Бахудынц, куыд бахуды бæлццон.

БАФСÆД ЗАРЫНÆЙ

Бæргæ мæ фæфæнды ныййарæгыл зарын, —
Тæхуды, дæ фаг дзырдтæ зæрдæйы ссар.
Æрмæстдæр дæ фарсмæ æз циндзинад арын,
Мыййаг кæд рæдийон, уæддæр-иу ныббар.

Æдзухдæр дæ хайджын нæ цинтæй, нæ мастæй,
Ды алкæмæ худыс рæвдаугæ, фæлмæн.
Æрмæстдæр дæ цæстыты уарзон фæкастæй
Фæлидзы мæ удæн йæ сагъæс мæнæн.

Уадз, хъуысæд дæ зарæг Ирыстоныл дардмæ.
Уадз, алкæмæ ссарæд рæдауæй фæндаг.
Уадз, Лæгтыдзуар худæд æдзухдæр дæ размæ,
Ды цардæй куы райай, уыдзæн нын уæд фаг.

КУЫ МЫН АЙСÆФАЙ...

Мæнæн мæ зæрдæ уарзтæй йедзаг уыд,
Дæ фæдыл-иу æз амонджынæй кастæн.
Æдзух мын хаста циндзинад дæ уынд,
Куы мын айсæфай, уымæй-иу дын тарстæн.

Куы цыдтæ куыстмæ мидбылхудгæ знон,
Сæумæраджы нæм бауасыди халон,
Фæлæ уæддæр мæхинымæр дзырдтон:
— Æз та уыдзынæн ацы ‘хсæв дæр уарзон.

Фæлæ куы айхъуыст а хъæуыл æваст —
Фæмард дæ ды, чысыл ма хъуыд — æрхауон.
Сæумæрайсом мæ сау хур уæд ыскаст,
Мæ судзгæ уарзт мын бакодта йæ аууон.

Кæй ныфсæй цардтæн — нал рæвдаудзæн мæн,
Æрмæстдæр ма йын агурын йæ фæдтæ.
Нæ, никуыуал мæм бадзурдзæн фæлмæн:
— Мæ рухс дуне, мæ цардамонд, мæ зæд дæ!

Мæнæн мæ зæрдæ уарзтæй йедзаг уыд,
Дæ фæдыл-иу æз амонджынæй кастæн.
Æдзух мын хаста циндзинад дæ уынд,
Куы мын айсæфай, уымæй-иу дын тарстæн.

ХÆХТЫ МАСТ

Кæсынц мæм нæ хæхтæ хъуынтъызæй,
Сæ зæрдæйы нал цæуы маст.
Бæрзондæй, сæ мæтæй тыхстхуызæй
Мæнырдæм ыскодтой сæ каст.

Тæхуды, куы сдзуриккой исты
Сæ саггæс, сæ фидæныл ныр.
Уæд, чи зоны, æмæ йæ ристы
Нæ Ир дæр нæ уайд æмыр.

Нæ цъитиджын хæхтæ — нæ фæллоу,
Сты уыдон нæ цин æмæ зард.
Нæ адæмæн уыдон куы нæ уой,
Нæ зæрдæты не ссудздæн арт.

НÆЗЫ БÆЛАС

Мæ рудзынджы размæ
Йæ къабæзтæ 'нæвгъау
Ныззылдта нæзы бæлас дард.
Сæрдыгон изæрты
Фæбадын йæ разы
Æмæ дын фæмысын дæ зард.

Мæ сæрмæ цъæх арвыл
Ыстгъалытæ хуцынц.
Цæуыл у сæ цин, цымæ, ныр?
Йæ сау нымæт æхсæв
Æрæмбæрзта хъæуыл,
Мæ алыварс бæстæ ныммыр.

Тæхуды 'мæ райсом
Йæ уарзаны хъæлæс
Кæй батавдзæн хурау фæлмæн.
Æрмæстдæр ма иу хатт
Дæ «балцæй» æрыздæх,
Дæ иу фенд дæр удхос мæнæн.

Æрбалæуу мæ фарсмæ
Кæддæрау уæндонæй,
Æрбайсаф мæ удæн йæ рыст.
Дæ цæхæр цæстытæн
Сæ фыццаг æрбакаст
Мæ зæрдæйы арф ран ныххызт.



ЦОКОЛАТЫ Насырбег

ХУЫЦЪИСТАТЫ ФАЗЗÆТТÆ

Рагон хабар



Аыуæ куыстуарзаг æмæ фæллоуарзаг адæй-маджы сæ цард баиу кодтой — Габола æмæ Хангуассæ. Куыстой æмæ сæм уыдис сæ уазæгæн дæр, æмæ афтæ цæйау фæзæгъынц, се знагæн дæр. Æрмæст тыхстысты, сывæллон сын кæй нæ уыдис, уымæй. Дæсæм аз цæрынц, Хуыцаумæ кувынц, фæлæ сæ куывдæй ницы уайы. Уæддæр сæ кæрæдзи æнкъард кæнын нæ уагътой, ныфс æвæрдтой кæрæдзийæн, Хуыцаумæ бирæ хорздзинæттæ ис, æмæ нæм дзы исты хаудзæнис, зæгъгæ.

Дыууæ уарзон адæймаджы сæ цард куы баиу кæнынц, æмæ сæ ныхас кæрæдзиуыл хорз куы фæбады, уæд амонд дæр уыдонмæ фæхуды.

Дыууадæсæймаг азы сын Хуыцау æмæ Мадымайрæм балæвар кодтой дыууæ фаззон лæппуйы. Сæ цинæн ма кæрон кæм уыдис Габола æмæ Хангуассæйæн. Афтæмæй сæм цыдысты хъæубæстæ, хиуæттæ, хæстæджытæ.

Нæмттæ сыл сæвæрдтой Тæтæрхъан æмæ Тæтæри. Тæтæрхъан раздæр райгуырди æмæ уыдис зына-нæзына уæнгджындæр. Æмæ сæ уымæй иртæстой сæ мад æмæ фыд. Хангуассæйæн дыууæ лæппуйы куы райгуырди, уæд сæ сыхæгты чындзæн дæр райгуырди лæппу. Ном ыл сæвæрдтой Хъасболат. Мады риутæ дыууæ фаззон лæппуйæн нæ фаг кодтой,

æмæ сын Хъасболаты мад æххуыс кодта. Мæйтæ æмæ хуртæ касти Тæтæрхъан æмæ Тæтæрийы авдæнтæй, ахæм рæсугъд æмæ аив сывæллæттæ уыдысты. Бон сæ сæ уæлныхты хастой, æхсæв та сæ сæ былтыл дардтой, афтæмæй рæзыдысты дыууæ фаззон лæппуы.

Фæлæ цард фылдæр хатт иухуызон нæ рауайы. Ацонæга æмæ Дзывгъуис кæрæдзимæ хæстæг хъæутæ уыдысты. Ацонæгайы æрмæстдæр Хæдарцатæ цардысты, хæццæ мыггаг сæм нæ уыдис. Дзывгъуисы та авд мыггаджы цардис уыцы рæстæджы. Кæрæдзимæ хуынды цыдысты, кæрæдзийæн чызджытæ лæвæрдтой.

Раджы заманы адæмæн сæ куыст уæрдæттæй уыд æмæ, дард балцы цæугæйæ, æдасдæры тыххæй балцы иумæ цыдысты. Сæ дард балц та фылдæр уыди Мæздæг æмæ Стъараполмæ мæнæу ласынмæ. Тæссаг уыдис иугæйттæй дард фæндагыл цæуын, абырджытæ сын-иу сæ галтæ, сæ бæхтæ байстой, æмæ-иу фылдæр хатт афтид къухтæй сæ хæдзæрттыл сæмбæлдысты. Кæнæ та-иу мæрдтæ фесты.

Иуахæмы Хæдарцатæй, Самсон, зæгъгæ, комы æрбацæйцыди галуæрдонæй, нартхор æрбацæйласта. Йæ галтæ бафæлладысты, стæй сæххормаг сты, æмæ, мæ галтæ ахизон, зæгъгæ, йæ уæрдон фæндагæй иуварс баздæхта, суагъта галты. Уыдон хизынц, йæхæдæг дæр уæрдонæй цыхт æмæ кæрдзын райста, дурыл æрбадти, йæ берданкæ йæ фарсмæ æрæвæрдта, æмæ си-хор хæры; хæры æмæ йæ алыварсмæ куы иуырдаæм акæсы, куы иннæрдæм. Уалынмæ Самсон кæсы, æмæ хъæдæй иу лæг рыхызти, хъæды кæрон лæууы æмæ Самсонырдæм кæсы. Самсон дæр æм аивæй йæ хъус дары. Уалынмæ рарасты æмæ Самсонмæ комкоммæ æрцæуы. Куыд хæстæгдæр кæны, афтæ йæм Самсон кæсы, æмæ йæм нæ лæдзæг ис, нæ йе уæхскыл берданкæ ис. Уæддæр Самсон йæ берданкæ æрбайста æмæ йæ йæ хъæбысы æрæвæрдта. Æрбахæццæ æнæзонгæ лæг, кæрæдзийæн салам радтой, Самсон фынгмæ ацамыдта, исты ахæр, зæгъгæ. Уый фæлæбурдта, æмæ уыцы зыдæй хæры.

Сæ разы цы хæринагтæ уыдис, уыдон уайтагъд фæдæле кодта. Самсон ын афтæ, уæртæ, дам, ма уæрдоны хæринагтæ ис, æмæ сæ радав. Куы бахордтой, уæд уазæг фæсарæндæр, йæ дзыхы ныхас дæр дзæбæх хъуысын байдыдта, йæхи бацамыдта номæй — Хосыро... Уæддæр ыл Самсон нæма æууæндыди, кæд абырджыты æмбæлттæй у æмæ мæ къыхгæ кæны, зæгъгæ. Хосыро

куыд радзырдта, афтæмæй йæ сыхæгты лæшпутимæ хæцæнгæрзтимæ архайдтой, æмæ фондз æфсымæры иуæг хо йæ къухæй дзæгъæл гæрахæй фæмардис. Уыйадыл рафтыди. Цалдæр боны æххормагæй кæмдæрты фæраху-баху кодта, стæй йæ йæ амонды къæхтæ Самсонмæ æрхастой. Ныр æй марынмæ агурынц, æмæ цы фæуа, кæдæм фæцæуа, ууыл сагъæс кæны. Самсоны зæрдæ уазæгыл æууæндын байдыдта. Самсон Хосыройæн загъта, хъæумæ куы бацæуæм, уæд ма зæгъæм, лыгъд лæг дæ, уый. Кæннод ныхас ныхасы къахы, æмæ куы айхъуыса, уым ахæм лыгъд лæг ис, зæгъгæ, уæд дын дæ фæд ссардзысты. Фæлтау зæгъдзыстæм, цыма дæ æххуыргæ бакодтон, афтæ. Æмæ Хосыро дæр сразы ис уыцы ныхасыл.

Бахæццæ сты Ацонæгамæ, Самсонæн йæ бинонтæ йæ размæ рауадысты æмæ йыл цинтæ кæнынц, æгайтма дзæбæхæй сæмбæлдтæ хæдзарыл, зæгъгæ. Æнæзонгæ уазæгæн дæр æфсæрмытæгæнгæ радыгай йæ къух истой. Самсон йæ галтæ суагъта, хизынмæ сæ ауагъта, стæй нартхоры голджытæ хæссы мидæмæ хæдзармæ. Хосыро дæр æм фæкасти. Бинонтæ æрæмбырд сты, Самсоны мад стъолыл æрæвæрдта хæрд, нозт, æмæ Самсоны фыд Тепсыр ракуывта сæ бæлццон æнæфыдбылызæй æгас хæдзар кæй ссардта, уый тыххæй.

Стæй Тепсыр дарддæр йæ ныхас кæны æмæ дзуры Самсонмæ, дæ уазæджы нын бацамон, Хуыцау æй амонджын уазæг фæкæнæд, зæгъгæ. Самсон загъта йæ фыдæн, мæгуыр адæймаг у, хæдзар ын нæй, æмæ йæ баххуырстон, нæ фосмæ нын кæсдзæни, хос кæрддзæни, хос ласдзæни, хæдзары цы куыстытæ ис, уыдон кæндзæни, фидын ын ницы хъæуы. Фидын ын ницы хъæуы, зæгъгæ, Тепсыр уый куы фехъуыста, уæд йæ цæст йæхимæ æрныкъуылдта, уæдæ хорз уазæг у, кæд ын фидын ницы хъæуы, уæд... Самсон Хосыройæн иу уаты къуым рахицæн кодта, тъахтин дзы сæвæрдта, уалæдарæн нымæт, бинаг нымæт, кæрц æмæ афтæмæй уым царди. Хæдзары куыстытæ кодта, хос ласта, суг саста, фосмæ зылди.

Уалдзæг ралæууыди. Хосыро хъæуы хъом райста æмæ сæ хызта. Уæгъд рæстæг хъæуæй алкæмæн дæр æххуыс кодта, кæм хос кæрдынмæ, кæм ссивынмæ, кæм суг кæнынмæ. Хъæу рад скодтой, æмæ иу кæй рад уыдис, уый-иу алы райсом дæр хъомы лæууæнмæ Хосыройæн хызыны дзаг хæринагтæ æрбахаста. Уæдæ мæ хæринагтæ хуыздæр ой, зæгъгæ, афтæмæй. Хъæу æй æфсымæры хуызæн бауарзтой.

Бонтæ сæ дугъон бæхыл згъордтой, уæдæ цы уыдаид. Иу бон та Хосыро йæ нард хъомрæгъау хизæнæй æрыскъæрдта, йæ фæндаг ныхасыл уыдис, лæгтæн салам радта æмæ йæ фæллад уадзынмæ ацыди. Ныхасы лæгты æхсæн ныхас рауади, ацы лæппу хорз лæппу у æмæ йын исты бинонты хъуыддаг бакæнæм, зæгъгæ. Сæ иутæ загътой, æххуырст у æмæ уадз æмæ æххуырстæй цæра. Иннæтæ загътой, тынг хорз уынаффæ у, кæдмæ, дам, ын нæ сылгоймæгтæ æхсдзысты йæ уæлæйы дарæс...

Иу дзырдæй, Хосыройæн хъуыддаг бакодтой. Хуыцау ныддæлæ-уæлæ кодта, æмæ Хосыройы усæн дыууæ фаззон лæппуйы райгуырди.

Хъæу æддæг-мидæг ауадысты, бæстæ сусу-бусу сси. Лæгтæ Ныхасы бадынц æмæ кæрæдзийæн дзурынц, адон дыгæйттæ уадзын куы байдайой, уæд махæй фæфылдæр уыдзысты, æмæ сын исты хос скæнын хъæуы.

Бирæ радзур-бадзур, раныхас-баныхасы фæстæ Самсоны фыд загъта, тæккæ райсом, дам, бæхыл саргъ æвæрын æмæ сæ хъуамæ Фыййаджы доны ныппарон. Æмæ ууыл сæ ныхас ахицæн. Райсом куы сбон ис, уæд Тепсыр бæхыл саргъ сæвæрдта æмæ бахъæр кодта Хосыройы усмæ, рахæсс де 'нæхайыры сывæллæтты æмæ сæ хъуамæ Фыййаджы доны баппарон, зæгъгæ. Сывæллæтты мад нырдиаг, ныцъцъæхахст ласта, марой кæны, фæлæ цы йæ бон у! Хосыройæн дæр мæстæй йæ цæстытæ рагæпп кæнын æввонг уыдысты, йæ зæрдæ рызти хæрисы къалиуау, фæлæ цы йæ бон уыдис, кусын йеддæмæ. Мад йæ сывæллæтты рахаста æрдиаггæнгæ, Самсоны фыд сæ, саргъы фæстæ цы хордзентæ уыдис, уым фæйнæрдыгæй нытътъыста, йæ бæхыл сбадти æмæ араст Фыййаджы донырдæм. Мад уæддæр мад у, æрдиаггæнгæ азгъордта æмæ Тепсыры размæ фæци, йæ кæлмæрзæн ын йæ размæ аппæрста. Зæронд лæг кæлмæрзæнæй фефсæрмы, бæхæй æрхызти æмæ йын йæ сывæллæтты радта.

Хъæубæстæ æрсабыр сты, æмæ та алчидæр йæ царды уынаффæтæ кодта. Хосыро æмæ йæ бинойнаг дæр фæхъæлдзæг сты. Бонтæ кæрæдзи фæстæ згъордтой. Иуахæмы та фаззæтты мадæн чызг райгуырди. Ном ыл сæвæрдтой Дыгорхан!

Ирыстоны бæрæгбонтæ æмæ кувæндæттæ бирæ ис, сæ хорзæх уæд алкæй дæр. Ахæм бæрæгбонты-иу стыр хъæзтытæ æмæ стыр симды фæзтæ уыдис. Иу ахæм бæрæгбоны Дзывгъуисы, Уациллайы галæргæвдæны, хур арвыл уæлæмæ-уæлæмæ иста йæхи, афтæ комы

хъæутæй фæсивæд чызгæй-лæппуйæ, заргæ, фæндырæй цæгъдгæ, цыдысты дзуары бынмæ. Уалынмæ Ацонæгайы фæсивæд дæр æрцыдысты, Дыгорхан дæр семæ, афтæмæй. Рабадтысты хистæртæ дзаг æмæ нард фынгты уæлхъус. Гаджидау гаджидауы æййæфта, афтæмæй хистæртæ ныццæлхъ ластой уæларвон зæдты зарæг. Кæстæртæ хъазты кæрæдзи сæрты хаудтой, фæндыры зæлтæ-иу къæдзæхты нæргæ ацыдысты, æмæ та-иу фæстæмæ æрыздæхтысты.

Тæтæрхъан Тæтæрийæн йæ хистæрыл нымад кæй уыдис, уымæ гæсгæ бацыд хъазтмæ, Тæтæри та хистæртæн уырдыг лæууыди. Йæ былыцъæрттæ бæргæ хордта хъазтмæ, фæлæ йæ ирон æгъдау нæ уагъта. Раджы заманы-иу, æфсымæрты хистæр цы хъазты уыдаид, уырдаæм-иу кæстæрæн цæуын не 'мбæлд. Ацы æгъдау ма Фыдыбæстæйы Стыр хæсты фæстæ дæр уыдис.

Тæтæрхъан цалдæр кафты акодта Дыгорханымæ, æмæ кæрæдзимæ мидбылты бахудтысты. Æмæ сын уыцы мидбылхудт уарзондзинадмæ асайдта. Тæтæрхъан Дыгорханы курыныл ныллæууыди. Адæмыл куы айхъуысти, уæлдай дæр йæ мад æмæ йæ фыд куы бамбæрстой, сæ фырт æххуырсты чызджы куры, уый, уæд сæ хуылфыдзаумæттæ сæ хуылфы ныххаудысты. Афæдз агæпп ласта, уæддæр Тæтæрхъан никæй коммæ кæсы. Дыгорхан Тæтæрхъаны зæрдæйы арф бынат бацахста, æмæ рафтауын никæмæнуал куымдта.

Мад æмæ фыд дæр ныхъхъуыстой сæ зæрдæтæм. Хъасболат, куыд æмгар, афтæ дзуры Тæтæрхъанæн, никæй зæрдæмæ дын цæуы, Дыгорханы ракурай, уый, æмæ йæ ныууадз!

Тæтæрхъан ын загъта, кæнæ, дам, Дыгорхан, кæнæ мæхи Фыййаджы доны баппардзынæн, кæнæ куыздæппарæн былæй агæпп кæндзынæн. Хъасболат ацы ныхæстæм йæ сæр нынкъуыста, стæй сæ Тæтæрхъаны мад æмæ фыдæн рафæзмыдта.

Уыдон нырдиаг кодтой. Уæддæр та хъæбул хъæбул у, æмæ мад æмæ фыд æрныхас кодтой, нæ хъæбул йæхи куыздæппарæн былæй аппара, уый бæсты йын æй æрхæссæм, зæгъгæ. Сæхи чындзæхсæвмæ цæттæ кæнын байдыдтой.

Цы цæттæ сæ хъуыдис, хæдзар мыды къусы хуызæн, дзаг алцæмæй дæр. Бирæ рæстæг нæ рацыди, афтæ Хуыцъистатæ Ацонæгайæ æртеу-теу кодтой Дыгорхан рæсугъды Дзывгъуисмæ. Дыгорхан рæсугъд, кондæй-уындæй йæм барæй дæр фау не 'рхæсдзынæ. Сылгоймаг цæмæй фидауы, уыдонæй алцæмæй дæр æххæст, фæлæ... Фæлæ иуæй-иу адæймагæн Хуыцау цард радты, æмæ цæрын нæ базонынц...

Хуыцъистаты къасарæй йæ уатмæ куы бакъахдзæф кодта, уæд ног чындзау йæ къух ницæмæ бакодта. Йе 'фсин-иу райсомæй раджы сыстади, æмæ-иу адæм загътой, ног чындзы мæрзтытæ сты, зæгъгæ. Æфсин ын уатмæ хæринаг дæр хаста, æмæ сыл афтæмæй бонтæ згъордтой. Ныртæккæ ногдзауты лагерь «Металлург» кæм ис, уый фыццаг заманы хуыдтой Хилæгвæз. Йæ лæгъзытæ уыдысты хуымтæ конд. Иннæ зæххытæ та уыдысты фос хизæнтæ. Æмæ-иу Дзывгъуис сæрдыгон сæ хуыскъаг хъомвос уым дардтой суанг кæвдæс афонмæ. Рад-иу скодтой æмæ сæ-иу афтæмæй хъахъхъæдтой.

Иуахæмы Габолайы рад æрцыди, æмæ Тæтæрхъан ацыди рæгъаугæс. Куы-иу ын Габола ахаста хæринаг, куы та Хангуассæ. Иу бон та Тæтæрхъанæн хæринаг хæссын хъуыдис. Тæтæри фысвос аскъæрдта хизынмæ. Габола æмæ Хангуассæйы дæр хæдзары хъуыддæгты фæдыл кæдæмдæр цæуын бахъуыдис. Хангуассæ хызын байдзаг кодта алы дзæбæх хæринагтæй æмæ Дыгорханмæ дзуры, чындз, лæшпуйæн хæринаг сдав, зæгъгæ. Чындз нырдиаг ласта, æз, дам, уын ардæм кæрдзынхæссæгæй не 'рцыдтæн. Габола æмæ Хангуассæ уæддæр сæ хъуыддаджы фæдыл ацыдысты. Чындз дæр кæддæр æрæджиау хызын систа æмæ йæ кæугæ ахаста. Тæтæрхъан зыдта, исчи йын хæринаг хæсдзæни, уый æмæ дæлдæр æрцыди — цæмæй хæринагхæссæджы дардмæ цæуын ма хъæуа.

Уалынмæ йæ ус кæугæ æрхæццæ. Цы хабар у, цæуыл кæуыс, зæгъгæ, йæ куы бафарста, уæд тынгдæр ныккуыдта. Уæд та йæ бафарста Тæтæрхъан, цы æрцыди, уый ма мæнæн дæр зæгъ, æмæ, дам, æз дæр кæуон. Æмæ уæд йæ дзыхæй схауд тæригъæд ныхас. Абон, дам, скъæт марзтон æмæ мын де 'фсымæр тыхми кæнынмæ хъавыди. Æмæ ууыл кæуын. Тæтæрхъан хæргæ дæр нал бакодта, топп йе 'фцæджы баппæрста, æмæ, Хилæгвæзæй фæсхъæумæ цы къахвæндаг уыдис, ууылты фæраст.

Тæтæри йæ фосы дзуг сойджын кæрдæджы фæхызта, заргæ-заргæ сын сæ ривæд Уæллаг Дзулысамæ схаста. Фос баривæд кодтой, Тæтæри йæ лæдзæг фосы кæрон æрсагъта, йæ хызын æмæ йыл йæ нымæт æрцауыгъта, йæхæдæг тигъмæ ацыди, ме 'фсымæры дардмæ уæддæр куы фенин, зæгъгæ, æмæ тигъæй Хилæгвæзырдæм кæсы. Тæтæри тигъæй бирæ фæкасти, хъом-рæгъау хызынц, фæлæ æфсымæрыл йæ цæст не 'рхæцыди. Цон, сихор бахæрон, зæгъгæ, йæ фосмæ æрбацыди, æмæ Тæтæрхъан фосы раз бады. Тæтæрхъан Тæтæрийы ныхас куыддæр айхъуыста,

афтæ топмæ фæлæбурдта. Тæтæри йыл йæхи баппæрста, цы хабар у, цы хабар у, зæгъгæ. Æмæ Тæтæрхъаны къухæй топп байста. Кæд, дам, мæ ус цыфæнды æвзæр у, уæддæр мæ номыл ис нæ хæдзары, æмæ йæм куыд æвналыс?

— Кæмæ æвналын, мæ сæрæн куы ницы зонын!

— Дæлæ мын кæугæ хæринаг рахаста, æмæ, дам, абон скъæт марзтон æмæ, дам, мын де 'фсымæр тыхми кæнынмæ хъавыди.

— Ау, æмæ йæ афтæ куыд нæ бафарстай, ныр нæм дыууæ азы дæ, æмæ дæ скъæтмæ бацæугæ нæ, фæлæ уырдем бакæсгæ дæр куы никуы фæдтон, уæд дæ абон цы Хуыцау сæрра кодта скъæтмæ бацæуынмæ?

Тæтæрхъанæн йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой, Хъæриуы хохмæ ма иу каст скодта, æмæ йе 'фсымæры йæ хъæбысы фелвæста, мæнæ цы фæцæйкуыстон, зæгъгæ. Уыйадыл Тæтæрхъан йæ хъом-рæгъаумæ ацыди, Тæтæри та йæ фосимæ баззади æнкъардæй.

Тæтæри дæр уыцы æнкъардæй фæхызта йæ фосы дзуг, кæд ыл иннæ бонтæ заргæйæ баизæр ваййынц, уæд ыл абон та æнкъард бон скодта, сихор дæр нал бахордта. Изæры куы æрыс-къæрдта йæ дзуг, уæд æй йæ мад фæрсы, дæ хæринагтæ фæстæмæ цæмæн æрхастай, зæгъгæ. Æмæ йын цыдæр æфсæнттæ скодта. Уæддæр та мады зæрдæ, кæд дæ исты риссы, зæгъгæ, нал уадзы мад лæппуйы. Тæтæри йын ницæуыл басасты.

Уыцы бонæй фæстæмæ Тæтæрхъан Дзывгъуисмæ нал бацыди царынмæ, хъом райста хизынмæ æмæ сæ хызта. Хъæуæй йын йæ мызмæ чи уæрыкк лæвæрдта, чи сæныкк, чи та фыс, кæмæн дзы куыд фылдæр уыди хъомтæ, уымæ гæсгæ. Стæй Хилæгвæзы æппæты уæле хæдзар сарæзта, суадонмæ хæстæг æмæ уым цардысты. Дыгорханæн райгуырди цыппар лæппуйы æмæ æртæ чызджы.

Цоты хистæр лæппуйы ном хуындис Тæргай. Æвæццæгæн, Тæтæрхъан Дзывгъуисæй тæргайы хуызы кæй алыгъдис, уый тыххæй йыл сæвæрдтой ахæм ном. Сæ хъомгæсы мызмæ сын кæй лæвæрдтой, уыдон сын дзугæй фæфылдæр сты, æххуыр-стытæ дæр сæм фæзынди. Хилæгвæз сын сæ хъомвос æмæ фыс-фосæн нал фаг кодта æмæ сæ фыстæ дардтой Цудийы. Тыбауы хохæн йæ хуссарварс Дæргъæвсы коммæ хауы, йæ цæгатварс та Куырттаты коммæ. Æмæ йæ цæгатварс у Цуди, зæгъгæ.

Тæргай йæ усгуры кары бацыди, æмæ йын Дзывгъуисæй, Гутнаты рæсугъд Косеры æрхастой. Дыгорхан ног чындзæй куыд зивæггæнаг уыдис, йæ чындз Косер афтæ зивæггæнаг нæ уыдис.

Косер хæдзары мидæг алы куыст дæр кодта, хъомтæ дыгъта, гуымбыл ахста, гæрстæ æхсадта. Цыбыр ныхасæй хæдзары мидæг йæ къух кæйонг æххæссыди, уыдон иууылдæр кодта.

Иуахæмы Тæргай Цудийæ æрцыди кæрдзын хæссинмæ, æмæ йын Тæтæрхъан афтæ, сом æхсæв, дам, бæрæг æхсæв у, æмæ исты кусæрттаг хъæуы хæдзармæ. Тæргай фæстæмæ йæ бæхыл абадт æмæ фæссихормæ дынджыр нæл фыс æрхæццæ кодта. Уæдмæ йын йæ ног бинойнаг Косер йæ хызынтæ кæрдзынтæй байдзаг кодта. Æмæ ууыл се 'мбæлд ахицæн. Æвæдза, куыд диссаг уыдысты нæ фыдæлтæ: ног чындз хæдзары йæ зæрдæйы тæвд кæимæ æруазал кæна, уый кæмдæр хохы сæр фыййау...

Æрхæццæ сом æхсæв. Бинонтæ раздæр сæ хъомтæ дуцынмæ фесты, стæй се 'фснайынмæ. Æмæ уæд райдыдтой сæ бæрæг æхсæвы куыст. Кусарт акодтой, уæдмæ талынг дæр кодта, æмæ арты рухсмæ æмæ нæзыйы цырагъы рухсмæ архайдтой. Дзидзатæ аджы ныккалдтой, чындз къæртаты къанауæй дон æрбахаста æмæ йæ дзидзатыл ныккодта. Хуыцау ныддæлæ-уæлæ кодта, æмæ къæртайы калм фæци, чындз æй талынджы нæ федта, æмæ афтæмæй калм дзидзатимæ сфыхти. Ацы къанауы дон цæуы, Хилæгвæзы сæрмæ цы стыр лæгæт ис, уырдыгæй. Лæгæтмæ куы бацæуай, уæд, мæнæ цыма ставд æртæхтæй уары, афтæ йæ царæй дон тæдзы. Стæй лæгæты алы къуымтæй гыццыл суадæттæ уайы.

Бинонтæ сæ бæрæг æхсæвæн фæкуывтой, фæминас кодтой, фæлæ дзы райсомы иу дæр нал райхъал. Бонæй Тæргай Цудийæ кæсы хæдзармæ, æмæ куыдз ниуы, бинонтæй æддæмæ кæсæг нæй. Фос æххуырсты бар фæуагъта, ам цыдæр хабар ис, зæгъгæ, æмæ ратахти. Æрхæццæ Тæргай хæдзармæ, æмæ дæ фыдгул бакæсæд уыцы хæдзармæ!.. Ермæст ма чындз удмидæг уыдис. Æвæццæгæн, æгъдаумæ гæсгæ бинонты фæстæ бахордта... Йæ бон дзурын нал уыди, фæлæ ма Тæргайæн йæ къухæй агмæ бацамыдта, Тæргай канчырийæ аг азмæста, æмæ калмы кæрдæнтæ басы.

Тæргай фердиаг кодта йæ бинонтыл, æндæр ма цы йæ бон уыди. Бинонты мæрдты Хилæгвæзы иу стыр къуыбыры рæбын баныгæдтой, æмæ-иу, æвæццæгæн, тыхджын къæвдаты рæстæг къуыбырæй лæсæн æрцыди, æмæ ингæнтæ уый бын фесты. Тæргай Дзывгъуисмæ раздæхти, ног бинонты хъуыддаг бакодта, æмæ ам фæцардысты цалынмæ Заманхъулмæ алыгъдысты, уæдмæ!



ЛЕГЕНДÆ СОМЫГОНД ЛÆГЫЛ

(Е. Евтушенкоӕ)

Бон ивади, кæсæджы буарау. Калд
 Хъуына хатæнмæ рудзгуыты цæстытæй.
 Хуыссæди уым фæлурсдзæсгом фæрнджын лæг.
 Дыууиссæдз азы сомыгондæй цард.

Хуыссæд... Йæ мидæг хъæдты уынæр хъуыст.
 Йæ сабион рæуфынты уæлвæд хъомтæ,
 Сæ фæздон тилгæ, уыгæрдæнмæ згъордтой.
 Хъуытазты дзæгъ-дзæгъ арыдта йæ хъус.

Дыууиссæдз азы адæмæн куывта,
 Куыд æрцæуой сæ тæригъæдтæй цухгонд.
 Æмæ цæмæй сæ удварныл æфта,
 Сæ амæрцæгыл ма сисой сæ къухтæ.

Изæры фæлмау, йе ‘ууæнк риуы руад,
 Гуырысхойы хæрв цæстытыл нынцади.
 Тыдта йæ бонтæ, ныфс сындæггай тад.
 Гуырæй-гуырма мæлæт йæ фæдыл хатти.

Дзæнæтаг райсом! Зæххы хæрдæф цыд.
 Хъуытазты дзæгъ-дзæгъ афтæ ‘хцонæй зæлыд,
 Æмæ æрыхъал хуыссæны нæ зæронд,
 Уый сыстади, йæ рыстытыл хъæпыд.

Уынæргъгæйæ-иу фестæлфыд, тыхсти,
 Зæрдæргъæвдæй йæ уæлæдарæс кодта.
 «Æцæг уа уый?» — йæ мидæг дзир-дзур кодта
 Цыдæр ныфсы мур, цинæнхъæл рызти.

Ау, адæммæ æрцыдаид фæсмон,
 Сæ тæригъæдтæ бамбæрстой фæстагмæ?
 Æрхъардта сæм уæларвзæдты тæрхон?
 Сæ ныв-хъысмæт сыл разылди рæстагмæ?

Æддæмæ рацыд... Уддæфы сæр-сæрмæ
 Цад, хур арæгау, боны срухсмæ каст.
 Рæуфæздæгау хæрæмигъ бадт йæ сæрмæ,
 Уыд бабызты хъæр хуры хъæрау раст.

Сызгæринхуыз сырх локотæ хæрдмæ
 Сæ фындзтыл хуры арвгæронмæ схуыстой.
 Фынæй æврæгътæ, ленчытæгæнгæ,
 Сæнтурс дыргъæттау доны бын зылдысты.

Кæркæ-мæркæтæй дидинджыты хал,
 Дзæнæтмæ дуарау, минхуызонæй хъазыд.
 Йæ рухс хъуыдытæй сомыгонд фæхауд:
 «Хуыцауæй дæр у ацы аив азым».

Лæг фегуыппæг и. Ног хосы цъынатæй
 Кæйдæр цъæхснаг худт ацахста йæ хъус.
 Фæуыргъуыйау: «Нæй хъизæмардæр цардæй.
 У худын та тæригъæддаджы хос».

Æгæнон чызг дын цъынайыл хуыссыд
 Æнæмæтæй — уæлгоммæ хауд, тымбылтæй
 Мæнæргъы дардта фыййауæн йæ былтæй.
 Уыд уарзон пъатæй буц æмæ рæвдыд.

Уым хуры, хосы, локоты цъæппытæм
 Йæ урс дæллагхъуыр рухс арвмæ нымдзаст
 Къуыпп дзидзиты цымыдисаг дзæппытæй,
 Нæ зыдта, цию гуырысхо æмæ маст.

Ныхъхъæрзыд лæг, йæ дуне йыл фæлдæхти.
 Уый нал зыдта, цы кæна ныр, куыд уа:
 Йæ халагъудмæ кувынмæ ыздæха,
 Йе чызгаимæ цъынамæ цæуа?

Йæ лæдзæгыл æнцойгæнгæ, фæраст
 Уый цадмæ, размæ бархъомæй тындзыдта.
 Сæнтдзæф цæстытæй й' алывæрстæм каст.
 Йæ сæрыхъуын ын рог уддзæф фæйлыдта.

Сæрыстырæй ныххызти цадмæ лæг.
 Разыйæ уый йæ адзалы ныгъуылди.
 Дон уалынджы ыхæццæ ис йæ хъуырмæ.
 Фæудаист и æмæ... тагъддæр ленк.

Уæлæрвтыл, хъæдтыл ахаста йæ цæст.
 Æцæг æмæ мæнгдзинадыл тæрхæтты
 Уый фаллаг былыл тарст къухæй фæхæст.
 Уыд ам дæр та тæригъæджын æппæт дæр.

Хуыцаумæ скуывта: «Баххуыс кæ зын сахат.
 Хатыр дæ курын адæмы бæсты».
 Йæ хатæнмæ ма акасти фæстаг хатт.
 Гъестæй уынæг уый нал фæци бæстыл.

Æмæ та дарддæр æрдз йæ кæнон кодта.
 Тырныдтой хурмæ зайæгхал уа, маргъ.
 Æнæазым тæригъæдтæ ызгъордтой
 Уым, цингæнгæ, нæ фæллади сæ къах.



ДЖУСОЙТЫ Нина

САБИБОНТЫ МЫСИНÆГТÆЙ

ВЕРТОЛЕТУЫНÆГ

Мæ

фыдыхойы чызг Нателлæ нæм æрбауад æмæ мын сусу-бусугæнгæ дзуры:

— Колхозы быдыртæ хосæй чи пырх кæны, уыцы вертолеттæ кæм бадынц, æз уыцы бынат зонын. Цом-ма, хæстæгмæ сæ фенæм!

Æз мæ сæр аныхтон, фæсагъæссаг дæн. Куыд нæ мæ фæндыд сæ фенын, фæлæ æнæбафæрсгæйæ... Нателлæ мын мæ мидхъынцъым фембæрста æмæ афтæ бакодта, тагъд, дам, фездæхдзыстæм. Сразы дæн Нателлæйы фæндоныл.

Быдыртæ цъæх-цъæхид фæйлыдтой. Мæнæу уæрадджы фæтасæнты онг хæццæ кодта æмæ, кæд зад хуымы зын цæуæн уыд, уæддæр вертолетты хæстæгмæ феныны цинæй размæ лæгæрстам. Иу афон мæнæу фæтæнæгдæр, æмæ уым фалæмæ бынтондæр гæмæх зæхх ахаста. Раст уыцы фæзы уыд рæстæгмæйы аэродром арæзт, бадтис дзы æртæ вертолеты. Пилоттæ сæ фæллад уагътой. Зæххыл цыдæр гауызгонд аппæрстой, сæхи йыл æруагътой æмæ ныхæстæ кодтой. Мах хъуыды дæр не 'ркодтой...

Хæстæгдæр бацыдыстæм æмæ æфсæн цæргæстæм хæлиудзыхæй кастыстæм.

Æцæг сæм бынтон баввахс уæм æмæ

сыл нæ кѣухтæ авæрæм, уымæ нæ ныфс нæ хастам. Пилоттæй иу вертолетмæ куыд схызт, уый нæ бафиппайдтам.

Æваст, хæдтæхæг базмæлыд æмæ йæ цæлхытыл махырæм стырынды, йæхи сабыргай уæлæмæ исгæ. Æз фырадæргæй бан-дзыг дæн. Ауыдтон ма, Нателлæ иуварс куыд агæпп ласта, уый. Фæлæ æз ничердæм уал фæцарæхстæн, хорз æмæ ма зæххыл атъæппæн дæн, афтæмæй мæ вертолет æрбаййæфта. Æз йæ дыууæ цалхы 'хсæн фæдæн... Вертолет атахт.

Æз иуцасдæр уадзыггондæй баззадтæн зæххыл, рæстмæ йæ не 'мбæрстон, цы 'рцыдис, уый. Рабадтæн уæззаугай, мæ сæр рыст, мæ бон дзурын нæ уыдис.

Абон дæр æй нæ зонын, уыцы пилот нæ нæ фæдта, æви нæ фæтæрсын кæнынмæ хъавыд?.. Мæ зæрдæ мæм афтæ дæр сдзуры, цыма барæй афтæ бакодта: уадз æмæ уыцы сахат мæ цардцæрæн-бонты мæ зæрдыл лæууа! Кæй ницы мын уыдзæн, уый та зыдта...

СИРЕНЬ ДАВЫНМÆ

Иу изæр та мæм Нателлæ æрбахæццæ.

— Изæры давынмæ цæуæм æмæ, нæ фехъуыстон ма зæгъ...

— Цы давæт?

— Гæбæрианты сирены! Цы рæсугъд у, цы! Æнæ радавгæ дзы нæй...

Æз бакатай кодтон. Мæн дæр дзы бæргæ хъæуы, фæлæ уыр-дыгæй æнцонæй мацы рахæссай!.. Йæ цупæлттæ уыцы æнахуыр даргъ æмæ рæсугъд сты. Йæ адджын тæф та суанг хъæугæ-ронмæ дæр кæлы. Хæдзары æфсин Гæбæриан дæр дзы мæлæты хъал уыд, арæх-иу дзырдта:

— Ацы сирены аргъ мæ дыргъбæлæстæй иу дæр нæу!

Æз мæ ныфс нæ хастон, фæлæ Нателлæ, хъуыддаг æрдæгыл чи ныууадза, ахæм нæу:

— Цæй, æхсæв йæ быны мыййаг нæ баддзысты.

Дзæбæх куы 'рталынг, уæд ма немæ мæ мадыфсымæры чызг Тинайы дæр ракодтам. Баввахс стæм сиренмæ. Хъавгæ цæуæм, цæмæй нæ къæхты бын мацы ныккъæрцц кæна. Мæнæн фыр-адæргæй мæ гæв-гæв цæуы. Нателлæ, куыд хъуыддаджы цырв, афтæ хъазуатонæй лæгæрды разæй, йæ фæстæ Тинæ, фæлæ æз ме 'мбæлттæй дзæвгар фæсте аzzадтæн. Кæд талынг уыд, уæддæр

æй уыдтон, Нателлæ дидинæгкалæг бæласы цурмæ кæй бахæццæ, уый. Æваст арвы нæрдау мæ хъусты азæлыд кæйдæр хъær:

— Кæцытæ стут?

Мæн фыртæссæй бауадзыгмæ бирæ нал хъуыд. Базыдтон, не 'рвадæлты лæппу, сирены хицау Толичы хъæлæс. Уый кæд бам-бæхстис бæласы бын.

— Йæд у... Мæнæ йæд, афтæ æнæуый... — айхъуыстон ма, Нателлæ йæхи куыд рæстытæ кæны, уый æмæ пыхс мæ сæрыл ахастон. Бæрзонд, телæй быд гæрæныл æндæр хатт хæснагæн дæр не схызтаин, фæлæ ныр цæстыфæныкъуылдмæ йæ цъуппыл фæвзæрдтæн. Уый мæ уæзæй куы размæ атасы, куы фæстæмæ. Архайын агæпп кæныныл, кæнæ фæстæмæ æрхизыныл, фæлæ мæ къухы не 'фты. Æппынфæстаг, Толик мæ куы 'рбаййафа, зæгъгæ, уый адæргæй мæхи размæ асхуыстон. Гæрæн мæ уæзæй цæхгæр фæтасыд æмæ мæ цæнгтæ æмæ мæ сæр зæххыл сæмбæлдысты, фæлæ мæ къах телты 'хсæн фæфидар æмæ йын ницыуал амал арын йæ рафтауынаен. Афтæмæй мæ сæр бынмæ ауыгъдæй цасдæр фæтухи кодтон. Куыддæртæй мæ къах рафтыдтон.

Мемæ зæхмæ гæрæнæй цы хай æртасыд, уый йæ бынаты абадт, æмæ та мæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой. Цыма мын исчи мæ къахыл кард рауагъта, афтæ мын сдудыдта, цыдæр хъарм ыл æруад. Мæ къахы туг калгæ мæ мадымад Багианы къæсæрыл балæууыдтæн, фæлæ уым дæр бынтон æдас нæ уыдтæн, æмæ сынтæджы бын бабырыдтæн. Зæронд ус хабар куы базыдта, уæд мын бирæ фæлæгъстæ кодта, цæмæй рахизон, ам дæ ничи агурдзæн, стæй стыр фыдракæнд нæ сарæзтай, зæгъгæ, фæлæ æз ме 'мбæхсæнæй тынг æрæгмæ рабырыдтæн.

Мæ хъæдгомыл туг ныхъхъæбæр, æмæ йæ мæ мадымад хъарм донæй ныхсадта, стæй йыл цыдæр кæрдæджытæ сæвæрдта æмæ йæ бабаста. Дыккаг бон дæр нæхи хæдзармæ нæ ракуымдтон. Уый фæстæ куыд базыдтон, афтæмæй Нателлæ æмæ Тинæ та æндæрырдæм алыгъдысты. Толик уым кæй бадт нæ бацыдмæ, уый æнæнхъæлæджы нæ уыд. Мах давынмæ кæй цæуæм, уый сыхæгты чызджытæй чидæр базыдта, бауад æмæ йæ Толикæн адзырдта... Мах та Толик фæтæрсын кодта, фæлæ мæнæн мæ уавæр худæг нæ рауад.

Диссаг у, æвæдза, сывæллоны зонд, æндæр, цымæ, цæмæй тарстæн?..

ПОНАМÆ УАЗÆГУАТЫ

Мæ мадыфсымæр Валодятимæ сыхæгтæ уыдыстæм. Йæ бинойнаг Мери чызгæй Понайы хъæуæй уыд, Козатæй. Мæн-иу йæ цæгатмæ йемæ арæх кодта æмæ мæм уымæй хуыздæр ницы каст. Арешпераны хъæуæй Понамæ иу фондз километры бауайын хъуыд, автобустæ йæм нæ цыд æмæ-иу фистæгæй сахатмæ бахæццæ стæм.

Иу хатт та мæ Мери Дзуары бынмæ акодта. Мæныл уæд иу дæс азы цыдаид. Изæры Дзуары бынæй нæ фысымтæм здæхтыстæм цалдæрæй. Мери хистæр сылгоймæгтимæ ныхæстæгæнгæ цыд æмæ мын мæ къухыл фидар хæцыд. Æз хæрдты ракаес-бакаесгæнгæ уадтæн, зæрæхсиды тынтæ хæхты цъуппытыл хъазыдысты æмæ мын мæ зæрдæйæн цыдæр æхсызгондзинад лæвæрдтой. Нæ хъæу Арешперан быдираг хъæу у, Пона та — хæххон хъæу, æмæ мæм дзы алцыдæр диссаг каст. Зæгъæм, мах хъæуы сæгътæ, фыстæ æмæ къамбецтæ ничи дардта, ам та арæх уыдысты.

Уæлдай дисы мæ æфтыдтой къамбецтæ, æмæ сæ мæ цæст ратонин нæ куымдта, афтæмæй та-иу фæсте аздадтæн, æмæ-иу мын Мери мæ къухыл цæхгæр рахæцыд.

Иу ран къанауы сæрты бахызтыстæм. Чысыл фалдæр доны хуыдымы хуыссыдысты дыууæ къамбецы, æртæ та иуварс лæууыдысты æмæ сынæр цагътой. Цалынмæ адард стæм, уæдмæ сæм фæкаес-фæкаес кодтон, уыдон дæр мæм-иу цыма сæ хъоппæг цæстытæ ныццавтой, афтæ мæм дзырдта мæ зæрдæ.

Чысыл куы ауадыстæм, уæд æвиппайды мæ фæсонтыл ахæм цæф сæмбæлд, æмæ мæ къух Мерийы къухæй фæхицæн, мæхæдæг портияу иу дыууæ метры размæ атахтæн æмæ зæххыл дæлгоммæ мæ тæпп фæцыди. Скастæн хæрдмæ, æмæ дын къамбец мæ уæлхъус лæууы æмæ мæм йæ сыкъатæ ныддардта. Æз бацъæх дæн. Сылгоймæгты хъæр æмæ æрдиаг дæр райхъуыст. Къамбец фæтарст æмæ алыгъд. Устытæ мыл амбырд сты, чи мыл дон калдта, чи мæ сабыртæ кодта, фæлæ æз мæ кæуынаг нал æнцæдтæн.

Къамбецтæй иу нæ фæдыл цæмæн ратындзыдта æмæ мæн йæ сыкъатæй цæмæн сцафта, цымæ? Иу цалдæрæй куы уыдыстæм æмæ уыдон æхсæн мæн цæмæн равзæрста? Цæуыл мæм афтæ смæсты уыдаид, зæгъгæ, ууыл фæстæдæр куы хъуыды кодтон,

уæд ахæм хатдзæгмæ 'рцыдтæн: цæмæндæр ын, кæй сæм ным-
дзаст дæн, уый фæхъыг...

НОГ НОМ

Понайы Дзуары бон Санеба хонынц. Ваййы апрель-майы
мæйты. Ёрцауы йæм бирæ адæм алы рæттæй, у кадджын
бæрæгбон. Ацы хатт дæр та, кæй зæгъын æй хъæуы, Мериимæ
уыдтæн. Йæ хойы сывæллæттæ мæ карæнтæ уыдысты æмæ мæн,
куыд сæ уазæг, афтæ сæ хъæуы фæсивæдимæ зонгæ кодтой.
Мæныл уæд цыдаид 14 — 15 азы. Уыцы кары та чызгæн лæппу-
ты цымыдис цæстæнгас æхсызгон кæм нæ ваййы! Стæй кæцы
чызджы нæ фæфæнды æмæ иннæтæй рæсугъддæр уа.

Кæд дарæс хъуаг никуы уыдтæн, уæддæр хуыздæрæн
ракуырдон нæ сыхæгты чызджы къаба. Уый мæнæй хистæр
уыд æмæ мын йæ къаба стыр разынд — суанг мын зæхмæ хæццæ
кодта, æмæ мæнæ хъæдындзы хуымты кæрон быдыргъ куыд
асадай, уый хуызæн зындтæн. Фæлæ æз мæхимæ кастæн чындз-
дзон чызг, стæй аргъæутты рæсугъд. Ёмæ, ахæмæн куыд
æмбæлы, афтæ сæрбæрзондæй лæууыдтæн фæсивæды 'хсæн.

Рæсугъд чызгæн, ай-гъай, йæ ном дæр рæсугъд хъуамæ уа,
æз та мæ ном никуы уарзтон, уыцы бон та йыл бынтон нал
æрвæссыдтæн. Мемæ-иу чи зонгæ кодта, уымæ та-иу мæ къух
бадардон æмæ-иу мæхи, Ларисæ схуыдтон.

Ёризæр ис. Фæсивæдæй иу цалдæримæ рацыдыстæм Дзуа-
ры бынæй. Мæнæй уæдмæ байрох мæ ног ном, мæ хъуыдыйы
кæрон дæр нал уыд. Иудзæвгар куы рауадыстæм, уæд мæ хъус-
тыл фæсте дæрddзæфæй ауад кæйдæр тыхст хъæр:

— Ралисæ, Ралисæ! Иу чысыл ма фæлæуу!

Ёз бадис кодтон, афтæ тыхстæй чи хъæр кæны, стæй уый
цавæр ном у, зæгъгæ, фæлæ йæм кæсгæ нæ акодтон.

— Ралисæ, дæумæ дзурын, нæ мæ хъусыс?! — ногæй та ауад
мæ хъустыл.

Мах иу цалдæрæй фæкастыстæм фæстæмæ. Уæлæ иу гыц-
цыл чызг æрызгъоры, йæ къухы цыдæр тилы, афтæмæй.

Нæ фæндаг дарддæр акодтам, чи йын цы зоны, кæмæ дзуры.
Цалдæр хатты ма айхъуыстам чызджы хъæр, фæлæ йæм нициу-
ал фæкаст. Хъазгæ, худгæ цыдыстæм. Иу афон нæ æрбайæфта

чызг. Нæ рæзты 'рбасенк кодта, стæй мæ разы цæхгæр фæлæу-уыд, йæ цæсгом хидæй схуылыдз, афтæмæй мæм уайдзæфгæ-нæгау дзуры:

— Ралисæ, нæ мæ хъуыстай, кæдæй нырмæ згъорын уæ фæдыл! Мæнæ дæ къухмæрзæн Дзуары бын ахауд æмæ дын æй рахастон, — æрбадардта мæм къухмæрзæн.

Æз сагъдауæй баззадтæн: мæ ном кæй аивтон, уый мæ зыбыты рох бацис. Кæд æй сывæллон феннæрдæм кодта, уæддæр зын ацахсæн нæ уыд...

ЦÆХДЖЫН ГУЫЛТÆ

Кæцы æрыгон чызджы нæ фæфæнды йæ фидæны амонд базонын! Тынг цымыдис кодтам мах дæр. Æмæ нын амонаг фæцис:

— Ног азы бинонты кæстæрæн цæхджын гуылтæ скæнын кæнут. Уыдонæй фæйнæ æртæ куы бахæрат, уæд фыны дойны кæндзыстут. Дон уæм цы лæппу бадæтта, уый уыдзæн уæ амонд.

Мах дæр афтæ бакодтам. Иуцалдæр чызгæй цингæнгæ æрбамбырд стæм зæронд Ног азы не 'рвадæлты хæдзары. Бинонты кæстæр Ирæ бавнæлдта гуылтæ кæнынмæ. Арынды иу килæйы бæрц ссад æркодта, иу уый бæрц та йыл цæхх ауагъта.

Гуылтæ куыд фыхтысты, афтæ сæ хæлофæй скъæфтам. Уымæ алчидæр цырddзастæй хъахъхъæдта, цæмæй дзы иннæмæ фылдæр ма 'рхауа, кæд æй зыдтам, æртæ йеддæмæ дзы нæ хъæуы, уæддæр.

Æз дæр ме 'ртæ гуылы мæ дзыппы сæвæрдтон æмæ-иу рæстæгæй-рæстæгмæ асгæрстон, куы мын дзы скауа, зæгъгæ, цыма мæ амондæн алидзынæй тарстæн, уыйау.

Фæсахсæвæрты апырх стæм фæйнæрдæм. Æз цингæнгæ тахтæн хæдзармæ, ахсæв мæ фидæны амонды мæ фыны фендзынæн, зæгъгæ. «Цымæ, рæсугъд, сæрæн уыдзæн? Æмæ мæм дон та цы хуызы бадæтдзæн?» — афтæ хъуыдытæгæнгæ къæсæрæй бахызтæн.

Нæ бинонтæ иууылдæр фынаг кодтой. Æз сабыргай бацидтæн æмæ мæ сынтæгыл æрбадтæн. Систон иу гуыл æмæ дзы зæрдиагæй ныххæмц кодтон. Мæ дæндагты 'хсæн цæхх ныкъ-ктыбар-ктыбур кодта, æмæ талынг æгуыппæг къуымы арвы нæрдау айхъуыст. Мæнæн мæ уд ауад: мæ мад æмæ мæ фыд куы райхъал уой! Фæстæмæ кæртмæ ахызтæн. Буар хуынчтытæ

кодта узал. Ёз хæдзары дæлбазыр балæууыдтæн. Къулæн йæ иу кæронæй иннæмæ амадæй лæууыдысты саст сугтæ, сæ бæрзæнд ронбастмæ хæццæ кодта. Ёз съл бæстон бадт æркодтон æмæ ме 'рдæгхæрд гуыл систон. Цæххы æнахъинон хъырыст та райхъуыст мæ дæндæгты 'хсæнæй. Мæ зæрдæ хæццæ кодта, мæ цæстытæ сæ къуырфытæй рацæйлиуырды, афтæмæй фæстаг комдзаг ныннхъуырды, фæлæ ныр дарддæр куыд кæнон, нырма дзы æнæхъæн дыууæ куы ис, уæд?..

Мæрдтæм цæуæгау зивæгæнгæ систон дыккаг гуыл. Йæ уындæй мæ зæрдæ ныккæрзыдта, фæлæ дæ цы фæнды. Ахсæв ме 'мбæлттæ сæ уарзæтты фендзысты сæ фынты, æмæ сæм æз та хъуамæ хæлæгæй мæлон?! Нæ, æнæ хæргæ сын нæй. Ахæм хъуыдытимæ та гуыл мæ дзыхы акодтон. Айхъуыстон та цæххы къыбар-къыбур. Иу комдзаг, дыккаг дæр ма куыддæртæй аныхъуырды, стæй цыдæр æбæрæг фæлмы аныгъуылдытæн.

Хуыцау йæ зонæг, цас фæдæн афтæмæй, фæлæ мæм иу афон узал бахъарды. Мæхимæ куы 'рцыдытæн, уæд хуыссыдытæн сугты рæдзæгъдыл. Нæ куыдз Бацкъо мæ разы бадт æмæ мæм æнкъардæй каст, цыма мын тæригъæд кодта, уыйау. Ме 'рдæгхæрд гуыл йæ разы зæххыл — æвæццæгæн æм басмыста, æмæ йæ зæрдæмæ нæ фæцыдис. Мæ сæр зылд. Мæ комыкъултæ артау сыгъдысты, афтæмæй тыххæй рабадытæн. Мæ дзыппы ма цы гуыл уыд, уый дард фехстон æмæ дзой-дзойгæнгæ хæдзармæ бацыдытæн.

Иннæтæй ничи басаст, цас бахордытæй сæ гуылтæй, ууыл...

ЗИАНЫ

Нæ хъæуы мæ мадæн йе 'ввахс хион амард, æмæ мах дæр, хæдзарыдзагæй уым уыдыстæм. Стæй иу бон нæ, фæлæ фондзæхсæз боны. Мæрддыгой адæмæн лæггад кæн, æхсæвæр сцæттæ кæн. Уымæ-иу скæнын хъуыд йе 'варæн бонмæ дунейы хæринагтæ. Хъæубæсты чызджытæ-иу æрæмбырд сты æмæ-иу боны æххуыс кодтой.

Ёз уæд æстæм къласы ахуыр кодтон æмæ архайдтон, мæ бон цас уыд, уымæй. Фæлæ-иу зианджынау, хистæр устытимæ марды уæлхъус дæр абадытæн. Адæм цыдысты, бонæй мæрддыгой, изæрæй — æхсæвбадæнмæ. Чи куыд цыд, афтæ-иу, марды уæлхъус цы зианджын сылгоймæгтæ бадт, уыдоныл азылдыс-

ты. Къухтæ истой, хъæбыстæ кодтой, фæлæ дзы мæн мур дæр ници ницæмæ дардта. Сывæллоныл ма мæ нымадтой.

Æз мæстæй скъуыдтæн. Ау, исты ма ахæм саби дæн?! Уæд мæнæн дæр мæ къух райс æмæ мын тæфæрфæс ракаен! Нæ зоннын, уый мæм цæмæй хорз каст, фæлæ хистæр сылгоймæгтæм хæлæгæй мардтæн. Иу изæр та, мард кæм уыд, уыцы уаты рудзынгæй æнкъардæй кæсын уынгмæ. Уæртæ та кæртмæ æрбахызт сылгоймæгты къорд æмæ нæ географийы ахуыргæнæг Мæдинает дæр кæд уыд семæ. Зыдтон æй, ныртæккæ æрбахиздысты æмæ та мæрдджынтыл зилдзысты.

Мæ сæры хин хъуыды фæвзæрд. Цæй æмæ мæрдджын сылгоймæгты 'хсæн абадон. Уыдонæн сæ къухтæ исдзысты æмæ ма мæн дæр куыд фæхъулон кæндзысты! Æппæтæй тынгдæр та мæ фæндыд, мæ ахуыргæнæг мын мæ къух куы райсид, уый — уæд скъолайы мæхицæй раппæлин.

Бынат дзы нæ уыдис, фæлæ мæ мады фарсмæ æрныхстæн.

Æрбахызтысты мæрддзыгой æмæ, куыд вæййы, афтæ къухтæистæ æмæ хъæбыстæкæнгæ разылдысты зианджынтыл. Мæ фыркатайæ йæ нæ бамбæрстон, иннæ устытæй мæ исчи æрхъуыды кодта æви нæ, фæлæ мæнæн ме 'нхъæлмæ каст уыдис Мæдинаетмæ. Мæнæ æрбахæццæ мæ размæ. Ау, мæ цурты афтæ ахиздзæн? Ахуыргæнæг мæм тæригъæдгæнгæ æрбакаст, ома, зоннын æй, дæхионы мардыл дæ зæрдæ кæй риссы, уый. Æмæ мын мæ къух райсыны бæсты мæ сæр рæвдаугæ æрсæрфта. Æз та афтæ фенхъæлдтон, мæ къух мын исы, зæгъгæ, æмæ мæ цонг фæхъил кодтон. Уый уæдмæ йæ къух мæ сæрæй фæстæмæ куыд æрцæйиста, афтæ йын æй æз уæлдæфы ацахстон. Арвы цæфау фæдæн. Фестагтæн æмæ сæргуыбырæй фæддæдуар дæн.

Мæйæ фылдæр ын йæ урокмæ нал бацыдтæн...



ФРИДРИХ ШИЛЛЕР: 250 ЛЭТ



ШИЛЛЕР

РУССО

А цыртдзæвæн Францы бæстæн — сау цæф,
 Дугæн дæр — æлгыст æмæ фыдуайдзæф.
 Разагъды лæг, рухс дзæнæты бад!
 Фарн æмæ рæстдзинадыл фæкуыстай,
 Батыдтой дæ тъæпп æмæ рæхуыстæй,
 Арвыстай фыдгæнæгау дæ цард.

Тугдых дуне... Зондæн æмæ уарзтæн
 Ай зындон у, баст йæ уæнгтæ растæн,
 Иблис дзы тæрхонылæг ысси,
 Æмæ судзынц фарны лæгты арты.
 Бабын кодтой сау адæм Сократы,
 Ныр Руссо дæр с' амæддаг фæци.

1781

ЭММÆЙÆН

Дард дæ ды, нымбæхстæ тары,
 Бон дыл ацæуы фæрнæй.
 Худы арвы рындзæй стъалы,
 Уæууа, сæххæссæн æм нæй.
 Уымæй райгонд уыдтæн, хъал...
 Амонд нал раздæхдзæн, нал.

Сонтæй удисæг-тыхгæнæг
 Дæу куы аystайд æваст, —
 Мæн æвдæрзтаид æрхæндæг,
 Калмау баууылдтаид маст.
 Ирд у, райдзаст у дæ бон.
 Ныр æз та цы уон, куыд уон?

Ехх, цы дуг арвыстам демæ,
 Уый дзæнæт уыди мæнæн.
 Уарзт мæ тавæг хур уыд, Эммæ,
 Нæй йын абон дæр мæлæн.
 Уый æрвон зынгæй сыгъдис,
 Уымæн ахуыссæн куыд ис?

1796

ХÆХХОН ЗАРÆГ

Æвирхъау сæрсæфæн. Йæ сæрмæ фæндаг —
 Адзал æмæ царды ‘хсæн арæн;
 Æхсонгуыр уæйгуытæн нæрæмон — сæ уаг,
 Сæ риутæ йæм уартау фæдарынц.
 Тæссаг у, бæлццон лæг, ам зæйты æрдонгæй:
 Уæлæуæзты бадынц æрсæррæттæввонгæй.

Æнæбын дæлджинаг — æркъæлæт ыл хид,
 Дзæнхъа хæхтæ — хидæн æнцæйттæ.
 Бынæй та — æрра дон — хъæлаба, æхситт,
 Йæ ниуынаг баризынц къæйтæ.
 Уый къултæ фæлдахы, уый айнаг кæрды,
 Уый калы йæ хъал бон, йæ ных сыл сæтты.

Уым, цъассы, дæлиау, уæрæх фæзмæ — дуар,
 Дæлимонты сау хъоргъæй лидзæн;
 Йæ къæсæрыл ахиз, дæхи у дæ бар,
 Уым фендзынæ ног дуне, хицæн.
 Уым уалдзæгæн фæззæг æппæлы йæ цин,
 Уым æхсæвтæ — сатæг, уым бонтæ — зæрин.

Цыппар доны сотæй фæйнардæм тындзынц:
 Ыскæсæнмæ иуæн — йæ фæндаг,
 Ныгуылæнмæ иннæ фæкæны тырынц,
 Æнцойы хос удæн — сæ зæланг.
 Ам райгуырынц иумæ, ам авæййынц хицæн,
 Æмбæлæн сын нал и, ныр алчи — йæхицæн.

Дыууæ хохы слæгæрстой мигътæй уæлдæр,
 Сæ цъуппытæй хуртæ фæкæсынц,
 Сæ алмаси тигътæ фæкалынц цæхæр,
 Цъæх ирдгæтæ хæхтыл фæкæлынц.
 Нæма схызти, не схиздæн а бæстæм лæг,
 Сырд дæр дзы нæ фенди, нæй маргъ дæр тæхæг.

Ам успаддзах бадæ фæлыстæй, зæдау,
 Йæ сæрыл — коронæ æвзистæй.
 Йæ кондмæ, йæ фидауцмæ чи 'рхæссид фау, —
 Кæнынц ыл уæлæрвтæ дæр дистæ.
 Уыраугæ хур калы зæрин цæхæр — цас! —
 Нæ йæм хъары, оххай, йæ узæлд, йæ тавс.

1803

БЕРТÆЙЫ МОНОЛОГ

(Драмæ «Вильгельм Телль»-æй)

Фыдыбæстæйæ уарзондæр цы ис?
 Сæрбахъуыды æфхæрд æмæ мæгуырæн
 Йæ фарсмæ балæуу, басгуых ын нæртон уарт, —
 Гъеуый у, гъе, лæджы аккаг уæздан хæс.
 О, хъизæмар... Мæ зæрдæ мын æвзоны
 Уæ адæмæн йæ худинаг, йæ сау бон.
 Æз йемæ удхар, утæхсæн кæнын.
 О, уарзын æй — фæлмас у, фæлæ царддых,
 Хæларзæрдæ. Мæ удуидæгтæй баст дæн
 Уæ адæмимæ. Гормæттæ, сымах та
 Цы ми кæнут? Ныууагътат æй тыхы бон.
 Æмдзæхдон систут уе знагимæ, ныр
 Тыхгæнджытимæ аразут мæнгардæй
 Уæ дзыллæйæн хъадамантæ, рæхыстæ,
 Мæ маст æхсиды. Ме 'нæуынон фестут,
 Йæ кад, йæ намыс чи нывзылдта цъыфмæ!

1804

ШИЛЛЕРЫ ХЪУЫДЫТÆЙ

* * *

Стыр уды хицæуттæ хъызæмæрттæн æнæсымæй фæразынц.

* * *

Дун-дуне Хуыцауы хъуыды у.

* * *

Фыдæнхъæлтæ адæймаджы удæн сты, æрвæрттырд æмæ тæрккæвда уæлдæфæн цы сты, уый.

* * *

Сæрибар æрмæстдæр уый вæййы, йæхæдæг йæхи чи у.

* * *

Дзырд кæддæриддæр хъуыддагæй хъæбатырдæр вæййы.

* * *

Фыдæх йæ уды уæнгæл кæмæн у, æрмæстдæр уый уарзы æхсидгæ уарзтæй хорздзинад.

* * *

Чи ницæмæй тæрсы, уый, фыртæссæй æмриздæгæй кæмæй ризынц, уымæй цауддæр нæу.

* * *

Адæймагæн йæ нысанта куыд рæзынц, йæхæдæг дæр афтæ рæзы.

* * *

Намыс — цардæй зынаргъдæр.

* * *

Эрудици дилетантизмы хæстæг сыхаг у, æрмæст иу уæладзыг уæлдæр цары.

* * *

Æнæкæрон æвирхъауæй æвирхъау кæрон — хуыздæр.

* * *

Дæ зардæйы иу дин дæр цæуылнæ ис, зæгъгæ мæ куы бафæрсой, уæд сын зæгъдзынæн: фесæфти мын динан йæхи аххосæй.

* * *

Æвзæр мийæн йæ бæллæх уый у, æмæ дзы ног цæммар миты
гуырдж æмбæхст кæй ис.

* * *

Фыдмыггагæй фыдæвзар сзайы.

* * *

Фылдæр адæмæн сæ зæрдæтæ цинæй кæм райынц, уым зонд-
джыныл æрхæндæг сагъуыйы.

* * *

Хорз актертæн æвзæр рольтæ нæй.

* * *

Йæ уд гом кæмæн у, уымæн йæ цæсгом дæр гом у.

* * *

Бæллæх у, мæ хъуыдытæ мæ зæрдæйы гуыпп-гуыппæ гæстæ
раив-баив куы кæной, уæд.

* * *

Куыстаг дын ис — æвæстиатæй йæ бакæн.

* * *

Дзыхарæхст йæ цыргъ ныхæстыл йæхæдæг куы фæхуды, уæд
ын нал фæахадынц.

* * *

Поэт æмæ нывгæнæгыл æвæрдæуы ахæм хæс: хъуамæ дунейы
цардæй уæлдæр схиза, хъуамæ æнкъарæнты дунейæ ма фæишæрд уа.

* * *

Нæлгоймагæн фæлварæн — æрмæст тæссаг сахат.

* * *

Рæстдзинад хъæлæсты фылдæрæй баргæ нæу.

ФАТАОНТЫ Уариганы тæлмацтæ



Вулгелъ Мелъ

Фондзархайдон граме

СКЪУЫДДЗАГ ДРАМÆ «ВИЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЛЪ»-ÆЙ

*Къæдзæхджын фæндаг Киуснахтмæ.
Æфтынц æм хæхты астæуæй лæзгъæртæ, æмæ бæлццон
цалымæ аванценæмæ æрхиза, уалымæ фæзыны
бæрзæндтæй. Сценæйы алыварс — къæдзæхтæ: уыдонæй
размæ рацыди иу къутæрджын хох.*

Т е л л ъ (æрбацыди æд фат æмæ æрдын). Мæнæ ауылты у
йæ фæндаг: Киуснахтмæ нæй æндæр фæндаг. Ацы ран сæххæст
кæндзынæн, æнæнхъæлгæ мæ размæ цы хъуыддаг æрзылд, уый.
Ацы ран, къудзиты аууонæй, мæ фатæй нал фæцæудзæн;
мæхицæн дзы ницы тас у: къæдзæхты æхсæнты фæдисæй аир-
вæздзынæн. Тагъддæр, бæстыхицау, дæхи æназым скæн зæхх
æмæ арвæй! Дæ фæстаг сахат æрхæццæ — дæ адзал æрцыди!
Нырмæ æз цардтæн мæхицæн æнцад, æнæсагъæсæй: мæ фат-иу
æз баздæхтон æрмæст сырдатæм; искæй марымæ разы бад-
дзынæн, уый мæ хъуыдыйы дæр никуы уыди, фæлæ мæ ды мæ
къонайæ хæтæгхуаг фæкодтай, мæ зæрдæйы мын марг бауагъ-
тай, калмы марг; сахуыр мæ кодтай æвзæр кæныныл: йæхи
хъæбулы сæрыл фат чи суагъта, уый ма знаджы риу куыд фев-
гъуийдзæн, куыд ма йыл бацауæрддзæн! Мæ сывæллæттæ, ме
‘нхъæлцау сабитæ, сæ ныййарæг мад, — уыдон æз дæ фыдæх-
ардæй хъуамæ баиргъæвон. Ме ‘рдынбос хъæддыхдæр куы
æлвæстон мæ ризгæ къухæй, мæ зæрдæнизыл мын дæхи худæгæй
куы хастай, мæхи фатæй мын мæ фырты сæр куы æхсын код-
тай, мæ табуафситæ мын куы ницæмæ æрдардтай, æнæгъдау
фыдгæнæг, раст гъе уыцы сахат ард схъардтон æз мæхицæн,
æбуалгъ ард, — хъусгæ мæм кодта æрмæст арв, мæ дыккаг
æхстæн дæ риу кæй скæндзынæн æз мæ фыццаг мысан. Уыцы
уынгæг сахат, катыйтæгæнгæйæ, цы ард схъарын бафæрæзтон,
уый мын у стыр хæс: ахæм хæсæн нæй æнæххæст! Бардарæг ды
дæ, паддзахы бæсты æвæрд лæг, фæлæ дæуæн цы батардта дæ
зæрдæ, уый паддзах дæр нæ бакодтаид. Ёрбарвыста дæ ардæм
дзыллæйæн фидауцы хосæн, цæмæй сын аразай карз, фæлæ
раст тæрхон, ды та мын сбадтæ сæ туг нуазгæ. Фæлæ дæ рох ма

уæд — магуырты сæрылхæцæг, сæ мастисæг Хуыцау кæй у. Дæ сæр мæ бахъуыди гъе ныр, гъе, мæ фыдбылызаразæг; дæумæ у ныр ме скаст: дæуæй хуыздæр хæзна мын нал ис, нал, ацы сахат. Мысан дын арæзтæй лæууы: уый нæ æндæвтой мæ лæгстæтæ, нæ йæм бахъардтой мæ табуафситæ, фæлæ дæу бауромын йæ бон нал бауыздæн уымæн, æвæццæгæн. Уæ, ме ‘стыр ныфс, уæ, ме ‘нхæлцау æрдын! Ды мын æмбалы ад лæвардтай хъæлдзæг рæстæджы, базыртæ-иу базад дæу руаджы мæ фатыл; ай хуызæн тæссаг рæстæджы мæ фыдæнхъæл ма фæкæн! Сайдæй мыл ма рацу, и, ме ‘рдын, ацы сахат дæр ма! Ма фæмæнг у: мæ фæстаг фат у ацы фат.

Бæлццæттæ фæцæуынк сценæйы.

Дурыл æрбадон ацы ран, — фæллад бæлццæттæн æй сарæзтой. Уыдонæй алчидæр, ам цæугæйæ, йæхи хъуыдытыл у, дард сты сæ кæрæдзимæ; иу дзы аннæйы сагъæс нæ кæны. А фæндагыл фендзынæ: хæдзардзин сæудæджеры, дингæнæг адæймаджы æд хызын, Хуыцауæн кусæг моладзаны, фендзынæ дзы тæшпуд хуыснаджы, хъæлдзæг зарæггæнæджы, чъырласæджы æд бæх, æд уæргътæ дардбæстаг базайрæгтимæ. Сæ хъуыддæгты фæдыл цæуынк уыдон ауылты, мæн та лæгмарынмæ æрбахаста ардæм мæ маст! (*Æрбадти.*) Мæ уарзон сабитæ! Куыд цингæнгæ-иу згъордтат уæ фыды размæ, æз уæм-иу фæстæмæ куы æрыздæхтæн, уæд; æдзух уын-иу хаста: кæнæ дидинджыты баст Альпы хæхтæй, кæнæ æнахуыр маргъ... Фæлæ къæдзæхтыл хицæн сырдагуры уый ацы сахат: рындзыл, комы бады, æнхъæлмæ кæсы йæ ‘знагмæ, цæмæй йын бахуыссын кæна йæ зынг. Фæлæ уæддæр йæ сагъæсы сæр сымах стут, сымах, мæ уарзон хъæбултæ!.. Фыдгæнæг бæстыхицау уыл йæ пырх цæмæй нæ акала, æрмæст уый тыххæй фатдонæй систа йæ фат. (*Сыстад.*) Сæрджын сажы размæ бадын æз рындзыл. Иуæй-иу цуанон зымæджы хъызты бон-изæрма, æнæфæлмæцгæйæ, ратæх-батæх кæны кæм къуыппытыл, кæм дзыхъхъыты; комæй-коммæ, къæдзæхæй хохмæ фæуайы дугъы, йæ къæхтæн сæ туджы пырхæнтæ фæкалынц, бæрзæндтæй куыд нæ рахауа, æмæ амары æрмæстдæр ницæйаг сæгуыт. Мæ сырды хай у мæнæн ацы хатт мæ фыдты фыдызнаг, мæ байсафыныл чи куыста.

Дардæй хъуысы хъæлдзæг музыкæ, стæй æрбахæстæг кæны.

Мæ цæргæ-цæрæнбонты никуы фæцух хотых мæ къухæй, ме

'взонджы рæстæг мæхи фæлтæрдтон фат æмæ æрдынай; иу мысан, иу хъабахъхъ никуы фæвгъуыдтон, мæ рæстдзæфы руаджы мæ никуы аирвæзтысты, мысан цæвæггаг цы хæрзаив дзауматæ æвæрд веййынц, уыдон; фæлæ æхстау æхст фæкæндзынæн æз мæ фат ацы бон æмæ мын мæ бæстайы стыр цыт скæндзæн.

ÆМБАЛТЫ Цоцкойы тæлмац

МАРОЙ

...Фидауцæн фесты йæ бонтæ,
Фидауц фæцæуы дзæнæтмæ.

Уарзты уæззау хъыгæй фесты
Мæйдарæн йе 'ндæргтæ тардæр.
Разынди Зевс та фыд-зæрдæ —
Ницæмæ дары нæ цæссыг.

Цуангæнгæ сахъгуыр д фæмард ис,
Сфаста йæ йе ссыртæй тускъа.
Сахъгуыр дæн баххуысхъом не сты
Йе 'мбæлттæ, — туджы фæмæцыд.

Фурдæй ысхызт Афродитæ,
Донычызджытæ дæр йемæ.
Тонынц сæ дзыкку бындзыггай,
Хойынц сæ риутæ, дзыназынц.

...Фидауцæн фесты йæ бонтæ,
Фидауц фæцæуы дзæнæтмæ.

Хъарæгмæ сау хох нырризы,
Маройæ фестæлфы денджыз.

...Фидауцæн фесты йæ бонтæ,
Фидауц фæцæуы дзæнæтмæ.

ЗОЛОЙТЫ Аркадийы тæлмац

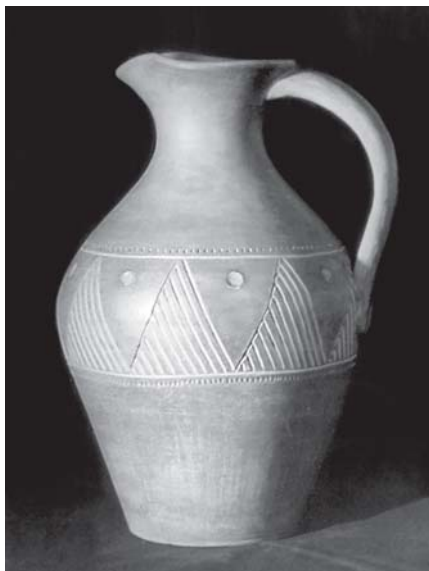
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ



*Нæ равдысты —
Мæлтъызты Ольгæйы куыстытæ*

*Къамы: Ольгæ (галиуырдыгæй)
æмæ Биазырты Людмилæ*

Бөгөөнийи дурын.



Дурын.



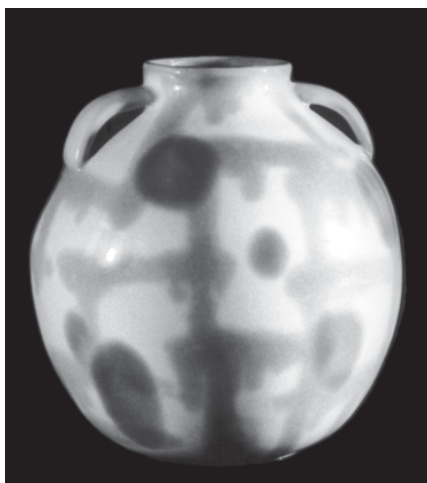
Вазæ.



Вазæ «Геометрион».



Вазæ «Кафт».



Вазæ «Кобальтæй конд къалати»



*Сæны дурын æмæ нуазæн
«Хæмыц»*



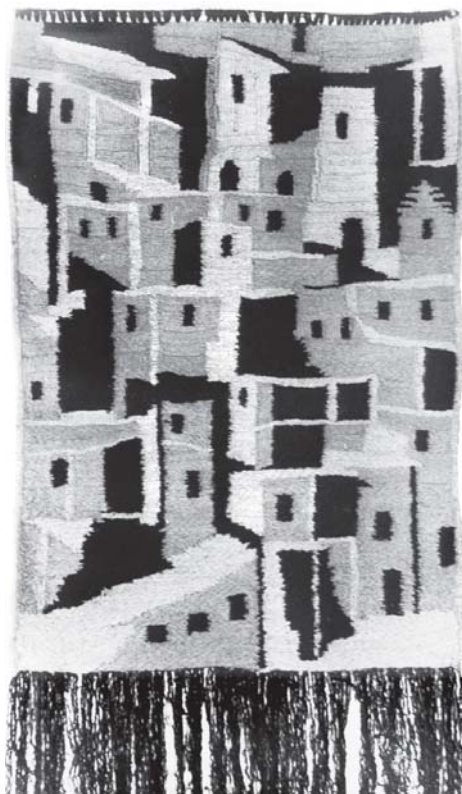
Вазæ «Æрехуыз мæргътæ».



Гауыз «ССР Цæдисы 50 азы».



Гобелен «Сæрд».



Гобелен «Фæлмæн изæр».



Декоративон скульптурæтæ.

ЧЕХОВЫ ФЫССÆН ЧИНГУЫТÆЙ

* Бæстыхъæд, æрдз, зонд, удиконд, энергитæ, кар, цæстæнгас, миниуджытæ зæххыл фæйнæхуызон кæй сты, уымæ гæстæ адæмæн æмсæр-æмбар суæвæн ницы хуызы ис. А дунейы фæлди-сондтæ æмсæр-æмбар кæй не сты, уый банымаинаг у æрдзы æнæивгæ закъоныл.

* Фырхæлæгæй фæзылындзаст.

* Цæстмæмитæ фæкæнынц, кæмæй фæтæрсынц, уымæн.

* Хæларзæрдæ адæймаг куыдзæй дæр æфсæрмы кæны.

* Национ наука нæй, национ хаткæнынад куыд нæй, афтæ.

* Пьесæ. Цард æвдисын хъæуы, цы хуызæн у, стæй цы хуызæн хъуамæ уа, ахæмæй нæ, фæлæ, дæ бæллицты цы хуызæн у, ахæмæй.

* Бæласы сист хæры зайæгойты, згæ — згъæртæ, гæды ныхас та — удтæ.

* Нæ дун-дуне, чи зоны ис, цавæрдæр æвирхъау цæрагойы ссыры.

* Курдиатæй бынтон цух, зыбыты къуымых ахуыргонд фæкуыста 24 азы, фæлæ хорзæй мисхалы бæрц дæр ницы сарæзта. Уыйхыгъд дунейæн радта йæхи хуызæн цыбырзонд, æнæджелбетт ахуыргæндтæ иу æмæ дыууæ нæ, фæлæ дæсгæйттæ.

* Раст ваййы, сыгъдæгзæрдæ чи у, уый.

* Æххормаг куыдз æрмæстдæр фыдызгъæлыл æууæнды.

* Уазджытæ æппындæстæг цæуыны къахыл куы ныллæууыдысты, уæд ма сын хæдзары æфсин фырцинаей афтæ фæкодта: «Омæ ма абадтаиккат».

* Кæрдзындæсттон æмæ рæдауæй хъæзтытæ.

* Хъуамæ дæ зонд ирд æмæ райдзаст уа, дæ удыхъæд — сыгъдæг, дæ уынд, дæ конд — æфснайд.

* Хуыты тыххæй ныхас. Пъамешик схуыссыны размæ ма-дард бæгънагæй (тæвд кæй у, уымæ гæсгæ) уаты иу къуымæй иннæмæ рацу-бацу кæны æмæ дзуры: «Хатыр мын уæд, фæлæ ахæм æнтæф рæстæг æз Адамы костюмы фæхуыссын».

* Парижмæ йæ усимæ цыди, Тулæмæ дæхи самоваримæ куы цæуай, уыйау.

* Театры. Иу лæг, йæ хæдразмæ чи бады, уыцы сылгоймагæй куры, дæ хорзæхæй, дæ худ, дам, сис, науæд мæнмæ сценæ хорз нæ зыны. Хъуыр-хъуыр, знæт ныхæстæ, змæлд. Æппындæстæг лæг сылгоймагæн афтæ: нæ хо, æз автор дæн, автор! — Дзуапп: «Цыфæнды дæр у, мæнæн уæлдай нæу!»

* «Адæмæн сæ тых æмæ сæ ирвæзынгæнæг у, раст чи хъуыды кæны, æнкъары æмæ кусын чи зоны, ахæм интелигенци.

* «Адæймаджы хъæуы 3 адылйы зæхх».

Адæймаджы нæ, фæлæ марды. Адæймаджы та æнæхъæн зæххы къори хъæуы.

* Бонджын фылдæр хатт æдзæстгом вæййы, йæхи бæсты бикъ æмæ комы дæгъæл æнхъæлы, фæлæ йын йæ мулк аиппы хуызæн у, йæ зонд ын гуылмыз кæны. Сылгоймагтæ æмæ инæлæрттæ-йедтæ йыл сæхи куы нæ ныхасиккой, мæгуыр студенттæ æмæ мæгуыргуртæ нæй, зæгъгæ, уæд зыбыты иунæг уайд æмæ йæ æрхæндæг æвдæрзид. Мæгуыртæ йæ ныхмæ куы систиккой, мачи дзы мацы курæд, зæгъгæ, хъæудзырд куы бакæниккой, уæд сæм йæхæдæг æрбацæуид.

* Æппæтæй зындæр быхсæн сты провинциалон номдзыд лæгтæ.

* Бастадыстæм искаей раз гуыбыны цъарыл бырынаей æмæ цæстмæ митæ кæнынаей.

* Мах кæм не стæм, уым хорз у: нæ ивгъуыд бонтæй рахицæн стæм, æмæ нæм диссаджы хорз кæсынц.

* Лæг æмæ ус уазджытæ уарзтой. Уазджытæ сæм-иу куы нæ уыд, уæд хылтæ кодтой.

* Саскты дунейы афтæ у: хъуынджын калмæй рауайы гæлæбу. Адæммæ та — бынтон иннæрдæм: гæлæбуйæ рауайы хъуынджын калм.

* Ингæны иунæгæй куыд хуысдзынæн, цæргæ дæр афтæ иунæгæй кæнын.

* Сайгæ чи кæны, уый чъизи у.

* — Ай мын, дæ бæрзонддзинад тæрхонылæг, мæ куыдзы куыдзæйгуыр дæрахуыдта.

* Мæ девиз: мæн ницы хъæуы.

* Йæ цæммар миты бæрзæндæй ракасти дунемæ.

* Йæ сусæг уарзоныл узæлгæйæ ацы сылгоймагæн йæ буцдæр ныхас: мæ цъиусур!

* Истори хъуамæ паддзæхты æмæ хæстыты истори ма уа, фæлæ идейæты.

* Адæм цæмæй гуырымыхъхъ æмæ æнæхсæст уой, уымæн сын ахъаз кæнынц чиновниктæ сæхæдæг, уæлдайдæр сæ лыстæджытæ: ницæмæ дарынц суанг хъæуыхицæутты æмæ дингæнджыты хистæрты дæр. Уæдæ закъонтæ сæхæдæг дæр музуккæгты фосы бынаты æвæрынц.

* Цалынмæ адæймаг йæ хуыцауы не ссара, уæдмæ йæ фæндагæй дзæгъæлтæ кæндзæни, нысан агурдзæн, йæ хъуыдæгтæй разы никуы уыдзæн. Сывæллæтты кæнæ адæмы сæрвæлтау цæрæн нæй. Кæд дын хуыцау нæй, уæд та цæй охыл цæргæ у, уæд амæлын хъæуы.

* Бонæй ныхæстæ сылгоймæгты гимназы æнæуаг, хæлд миты тыххæй, изæрæй лекци, царды алцы дæр сæфтмæ кæй цæуы, уый фæдыл. Æппæт адæттæм байхъусыны фæстæ адæймагмæ йæхиуыл топп ныццæвын æрцæуы.

* Н. С. Лесков æмæ С. В. Максимовы хуызæн фысджытæ

критикты цæсты нукуы ницы сахаддзысты, уымæн æмæ нæ критиктæ стæмтæй фæстæмæ сты дзуттытæ, уыдон та уырысы цард нæ зонинц, æцæгæлон сын сты йæ уидæгтæ, йæ фарн, йæ хуызтæ, йæ юмор та йын æппындæр не 'мбарынц, цæвиттон, уырыссаг адæймаг сын æддæрæгоны хуызæн у. Бетъырбухæгтæ ацы критикты зондмæ хъусынц, уымæ гæстæ Островскийыл нукуы бацин кодтой, уæдæ сæм Гоголь дæр худæг нал кæсы.

* Дæ цард хъуамæ сæрæй бынмæ афтæ арæзт уа: хъуамæ развæлгъау уынай алцы дæр.

* Мæ мадыхо мæн нæ, фæлæ йыл мæ разы цы хæстæ ис, уыдон уарзы.

* Зæронд лæг Хуыцауыл не 'ууæндыди, хъуыды дæр ыл нукуы акодта: цæвиттон, дзæгъындзæджы, цæрæгойы цардæй царди.

АТТАРЫ ÆМБИСÆНДТÆ ÆМÆ ХЪУЫДЫТÆЙ

Ираны номдзыд поэт-суфи Фарид-ад-Дин Аттар уыдис афтæчы хицауы фырт, царди 12 — 13 æнусты, æрыгонæй хæтæнты бирæ фæхатти, бирæ федта, ахæццæ суанг Мысырмæ æмæ Индимæ дæр. Бавзæрста стыр зынтæ. Йæ уацмысты кæддæриддæр дзырдта рæстытæ, иу хицауæй дæр нукуы раппæлыд, æмæ йæм бæрзондыл бадджытæ, кæй зæгъын æй хъæуы, хорз зæрдæ нæ дардтой, уый нæ, фæлæ ма йæ йæ райгуырæн сахарæй дæр фæсырдтой.

Бирæ сфæлдыстадон бынтæ баззад Аттарæн, фæлæ ныронг уырыссаг æвзагмæ дæр искуы-иутæй фæстæмæ тæлмацгонд нæма сты. Сæдæгай лирикон æмдзæвгæты, дæсгай каджыты автор у Аттар. Ам дзы джиппы уадзæм æрмæст цалдæр æмбисонды æмæ зонды ныхæстæ.

ЧИ ЦЫ АККАГ У, УЫЙ ЙЫН

Иу хæтæгхуаг лæг алы райсом дæр цыди сахмæ исты уынаффæимæ, æмæ-иу уый тыххæй райста дзæбæх лæвар. Йæ сыхагæн æм фырхæлæгæй йæ цæсты фиутæ тадысты æмæ йæ ама-рынвæнд скодта. Сæхимæ йæ æрбахуыдта æмæ йæ хорз федта.

Стæй сахмæ бацыд æмæ йын загъта, дæ хæлар, дам, æдзух дæ фыдгой кæны, хахуыртæ дыл мысы. Райсом, дам-ма йæм фæдзуρ æмæ йæ истæмæйты фæрс, цымæ дæм комкоммæ кæсын уæндид. Уымæн йæ дыккаг райсом хæлæггæнаг мæнгард сыхаг хæтæгхуаджы йæ хæдзармæ бахуыдта, нурийы хъæрмхуыпп ын æрæвæрдта. Уазæг æй æфсæрмæй бахордта иууылдæр. Уый фæстæ сахмæ бацыди. Ныхас сын куы бацайдагъ, уæд-иу хæтæгхуаг лæг йæ цæсгом иуварс азылдта — ома мæ нурийы тæф сахмæ ма хæццæ кæна. Сах хæтæгхуагмæ радта фыстæг, мæ фæсдзæуинмæ, дам æй фæхæццæ кæн. Фæсдзæуин та сахары æдде царди. Фыстæджы сах амыдта, ацы гæххæтт дæм чи радта, уый-иу амар, зæгъгæ. Хæтæгхуаг сахы галуанæй куы рацыд, уæд йæ зонгæ хæлæггæнаг сыхагыл амбæлд æмæ йын радзырдта фыстæджы тыххæй. Мæнгард сыхаг банхæлдта, сах та хæтæгхуагæн фыстæгимæ цыдæр лæвар ракодта, зæгъгæ, ракуырда йæ æмæ йæ сахы фæсдзæуинмæ бахаста. Фæсдзæуин йæ хицауы фæдзæхст куыд нæ хъуамæ сæххæст кодтаид! Гъемæ хæлæггæнаг лæджы амардта.

Алчи дæр алкæд дæр райсы, цы аккаг у, уый.

СУСÆГДЗИНАД РАРГОМ УЫДЗÆН

Къупецмæ уыди сызгъæрин æхца. Хызыны сæ сывæрдта æмæ сæ мыхуырæвæрдæй радта тæрхонылæгмæ, бафснай мын сæ, зæгъгæ. Иу дæс азы фæстæ сæ æрцагуырда. Мыхуырмæ æвнæлд нæ уыди, фæлæ хызыны сызгъæринты бæсты разынд æрхуы æхцатæ. Къупец бахъаст кодта сахмæ. Уый йын загъта: «Æвдисæнтæ дын нæй, æмæ афтæмæй тæрхоны лæджы базылынгæнæн нæй. Фæлæ мæ дæ хъуыддаг рох нæ уыдзæни».

Сахмæ уыди зынаргъ цыллæ баз. Йæ тигъ ын раскъуыдта æмæ цуаны ацыди. Галуанмæ йæ цæст чи дардта, уый скъуыд баз куы федта, уæд скатай. Баз дæсны хуыйæгмæ арвыста. Уый йæ афтæ аив бампъызта, æмæ зын раиртасæн уыд, исчи йæм бавнæлдта, æви нæ. Сах уыцы хуыйæгмæ фæсидти, уæдæ цы уыдаид. Уый басасты, къупецы хызын дæр тæрхоны лæджы фæдзæхстмæ гæсгæ кæй бампъызта, ууыл. Тæрхоны лæг карз æфхæрд баййæфта, къупецæн дæр йæ сызгъæрин йæ къухы бафтыд.

ЙÆХИУЫЛ ЧИ ФЕРВÆССЫД, УЫЦЫ АХУЫРГÆНДТÆ

Царди-уыди дыууæ ахуыргонды, æмæ дзы алчи дæр йæхицæй æппæлыд æппындзых. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу сæмбæлдысты, сахы галуаны цы æмбырдтæ уыд, уым. Сах та стыр зонды хицау уыд, æмæ а дыууæ ахуыргонды хиппæлойтæ кæй сты, уый бафиппайдта. «Хъуамæ дзы алкæимæ дæр хицæнæй аныхас кæнон», — загъта хинымæры сах. Гъемæ дзы иуы иннæйы тыххæй бафарста:

— Чи у, цы у уыцы ахуыргонд лæг?

Дзуапп уыд ахæм:

— О нæ цытджын сах, уый хæрæг куы у, чъизи уды хицау, иудадзыг дзæнгæда цæгъды!

Сах дыккаг ахуыргонды фыццаджы тыххæй куы бафарста, уæд уый та ахæм дзуапп радта:

— Æмæ уый, бафсис кæмæн нæй, ахæм гал куы у, тутсæр, хорзæй йæм цы ис, уыдон — æрмæст йæ боцъо æмæ йæ чалма.

Сах бамбæрста, адон сæ дыууæ дæр ничитæ кæй сты, уый. Цæвиттон, хъуамæ сыл адæм æлгъ кæной.

Дыккаг бон дæр та уыцы ахуыргæндтæ сахы галуанмæ æрбацыдысты æмбырдмæ. Сах сæ ахъазынвæнд скодта æмæ эмирты 'мæ вазирты дæр æрбахуыдта. Уырдыгystæгæн бафæдзæхста, цæмæй алкæмæн дæр йæ разы æрæвæра физонæггонд карчы фыд пырындзимæ, дыууæ ахуыргонды раз та — хъæбæрхоры тæбæгъ хъæмпимæ, стæй бæмбæджы мыггæгтæй дзаг тæскъ. Дыууæ ахуыргонды уый куы федтой, уæд сабитау скуыдтой æмæ сахы фæрсынц:

— Цы ракодтам ахæмæй, цæмæй нæ афтæ бафхæрай? Нæ сæрæн куы ницы зонæм...

— Зондджын адæймагтæн ахуыргæндтæм хъусын æмбæлы кæддæриддæр. Уæ иу иннæйы рахуыдта, бафсис кæмæн нæй, ахæм гал, дæуæй та де 'мбал, чъизи хæрæг у, зæгъгæ, загъта. Гал бæмбæджы мыггæгтæй фылдæр ницы уарзы, хæрæгæн та хъæбæрхор йæ уд, йæ дзæцц у. Гъемæ фынгыл кæмæн цы 'мбæлы, уый æрæвæрын кодтон, — дзуапп радта сах.

Æмæ дыууæ лæджы бамбæрстой: фыд куы ракæнай, уæд хорзмæ ма 'нхъæлмæ кæс.

ХЪУЫДЫТÆ

* Хæлæг макуы макæмæ кæн, уымæн æмæ а дунейыл кæмæ цы 'мбæлы, уый æрхауы.

* Дæ гуыбын дын куы бафсæстæуа æмæ уый фæстæ дæ бафсадæгæй æппæлынтæ куы сисай, уæд уый арфæ схонæн нæй.

* Хорз ракæнын цыфæнды исбонæй, цыфæнды бæрзонд бынатæй æмæ стыр æхцатæй хуыздæр у.

* Уарзты рис алкæцы зæрдæйæн дæр хосгæнæг у, стæй æнæ уарзгæйæ зындзинадтыл фæуæлахизуæвæн нæй.

* Гъæлайы ницæуыл сахуыргæнæн ис.

* Дун-дуне мæнæй йемыдзаг у, æз та йæ мидæг æмбæхст дæн. Чи зоны, æгас дунейы хæзнатæ дæр мæ мидæг æмбæхст сты.

* А дунейыл — сур зæххыл дæр, денджызы дæр бæрцæй стырдæр исбон нæй.

* Хъуыды нæ кæны, афтæмæй чи дзуры, уый фæстæдæр бирæ хæттыты йæхи æфхæрдзæн.



НОМДЗЫД ЛÆГТЫ ЦАРДÆЙ

* * *

Инæлар Кюстин фидар зæрдæйы хицау уыди, хæсты йæхи хъæбатырæй æвдыста. Иуахæмы йе 'фсæдтæн знæгтимæ карз тох бацайдагъ. Инæларæн йæ адъютант уыцы сахат хъæрæй касти цавæрдæр фыст гæххæтты гæбазыл. Æвиппайды адъютанты к'уыхты 'хсæнты нæмыг æхситгæнгæ атахт æмæ гæххæтт цардхуынкъ фæкодта. Адъютант бар-æнæбары йæ кæсын фæуагъта æмæ иуцасдæр х'усæй лæууыди.

— Цы ныджджих дæ, кæс дарддæр, — дзуры йæм Кюстин, — нæмыг иу дзырдæй фылдæр нæ арæдыфта фыстытæй!

* * *

Къæрных Картуш фембæлд йæхи хуызæн къæрныхыл.

— Замманай æвзист рæхыс дæм и, — дзуры Картушæн йе 'мбал.

— Æмæ æниу сахатæй цы зæгъдзынæ? — дзуап радта Кар-
туш æмæ йæ дзыппæй сызгъæрин сахат сласта.

— Цасæй сæ балхæдтай?

— Нæ зонын, къупец фынай уыди, куы сæ æлхæдтон, уæд.

* * *

Иу хатт композитор Глюк дуканийы рæзты фæцæйцыд,
æнæбары рудзынг бакъуырда, æмæ авг асасти.

— Цас дын бафидон? — бафарста лæг дуканигæсы.

— Франкы æрдæг.

Глюк æм дыууæ франкы балæвæрдта. Дуканигæсмæ æндæр
æхца нæ разынд æмæ йæ сыхагмæ фæцæйцыди, баивон дыууæ
франкы, зæгъгæ.

Композитор æй баурæдта:

— Рæстæг дзæгъæлы ма саф, фæлтау ма дын дæ æвгтæй иу
асæттон, æмæ уæд кæрæдзийæ ницыуал дардзыстæм.

* * *

Герцог Омон уыд, йæ зивæджы йæ мæлæт и, зæгъгæ, кæмæй
фæзæгъынц, ахæм адæймаг. Бирæ рæстæг йæхи нæ даста, æмæ-иу
уæд йæхицæн афтæ: «Омон, Хуыцау дæ бонджын скодта, къа-
рол та — герцог. Дæхæдæг дæр-иу базмæл æмæ дæхицæн исты
хорзы бацу: дæхи ныддас!»

* * *

Фыдлæг уыди тæрхонгæнæг Джеффрис. Иуахæмы йæ лæдзæг
систа æмæ йæ сарæзта, аххосджыны бынаты цы лæг бадт,
уыйырдаæм:

— Мæ лæдзæджы кæрон бады цæстфæлдахæг, дæлимон!

Тæрхон кæмæн кодтой, уый дæр дын æм куы фæцарæхсид:

— Дæ лæдзæгæн йæ кæцы кæрон?

* * *

Даниаг фыссæг Андерсен йе 'ддаг бакастмæ йæ хъус фаг нæ
дардта. Æдзухдæр ыл уыди дæрдджын пæлæз æмæ æнцъылдтæ
худ.

Иу хатт Копенгагены уынгты фæцæйцыд, афтæмæй йыл
амбæлд йæ рагон зонгæ, æнæджелбетт лæг, æмæ йæ ба-
фарста:

— Зæгъ-ма, дæ хорзæхæй, дæ сæрыл цы дзаума ис, уый худ хоныс?

Андерсен дæр дзыхарæхст уыди, лæджы цæсгоммæ æдзынæг ныккаст æмæ дзуры:

— Æмæ ды, дæ дзыхъхъынног худы бын цы дзаума ис, уый сæр хоныс?

* * *

Немыцаг математик Петер Густав Дирихле бынтон ма-дзура лæг уыди. Фырт ын куы райгуырд, уæд йæ каисмæ ныццафта, телеграфы историйы чи никуыма уыд, ахæм цыбыр тел: « $2 + 1 = 3$ ».

* * *

Немыцаг ахуыргонд Лейбницæн йæ хæлæрттæ йæ гуырæн бонмæ балæвар кодтой йæ бюст, номдзыд скульпторы конд. Лейбниц æм бирæ фæракаес-бакæс кодта, стæй афтæ:

— Уæдæ, зæгъут, йай, алы бон кæй дасын, уыцы цæсгом у?

* * *

Иу хатт Дмитри Менделеевмæ æрбахастой йæ уацы корректурæ. Бынæй дзы фыст уыд ахуыргонды титул æнæхъæнæй. Менделеев æм æркасти, бахудт æмæ загъта:

— Нæй йын джиппы уадзæн: титул паддзахыонæй даргъдæр у.

Æмæ æцæг дæр, Менделеев уыди дунейы дæсгай академиты æмæ зонадон æхсæнадты уæнг.

* * *

Зындгонд куыд у, афтæмæй революцийы фæстæ рухсady фыццаг адæмон комиссар уыди Луначарский. Фыста пьесæтæ дæр, алыхуызон æмбырдты кодта сæрдариуæг. XX æнусы ссæдзæм азты йын Революцийы театры æвдыстой

йæ пьесæ «Хъæдабæ æмæ хæррæгътæ». Хъазыди дзы адæмон комиссарæн йæхи ус Наталия Розенель. Демьян Бедныйы зæрдæмæ пьесæ нæ фæцыд æмæ йыл ныффыста ахæм эпиграммæ:

*Ценя в искусстве рублики,
Нарком наш видит цель:
Дарить лохмотья публике,
А бархат — Розенель.*

Эпиграммæ адæмон комиссармæ уайтагъд бахæццæ æмæ Демьянæн дзуапп радта:

*Демьян, ты мнишь себя уже
Почти советским Беранже.
Ты, правда, «б», ты правда «ж»,
Но все же ты — не Беранже.*

* * *

Зындгонд украинаг философ Г. Скворода уыди саулагъз, зæгъæн ис, негры хуызæн. Исчи-иу ын уый йæ цæстмæ куы бадардта, уæд-иу Скворода дзуапп радта: «Омæ урс тебæ кæд федтат».



**ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ**

ДАУЫРАТЫ ДАМИР

(1940)

Дауыраты Ханджерийы фырт Дамир у прозаик, радзырдты æмæ документалон чингуыты автор. Фæлæ, куыд фæзæгъыны, йæ фыццаг уарзт поэзи уыд — æмдзæвгæтæй райдыдта йе сфæлдыстадон фæндаг.

Дамир райгуырди Хуымæллæджы 1940 азы 17 августы. Бакасти йæ хъæуы астæуккаг скъолайы, Дзæуджыхъæуы педагогон техникумы, Ростовы Уæлдæр партион скъолайы журналистикæйы факультеты. Куыста Кировы районы газет «Размæ»-йы бæрнон секретарæй, фæскомцæдисы æмæ СЦКП-йы райкомты, Рахизфарсы районы газеты редакторæй, Беслæны горæты мэрæй. Ныртæккæ у Паддзахадон Думæйы депутат Фадзайты Арсены æххуысгæнæг.

Дамиры поэतिकон уацмыстæ хицæн чиныгæй рацыдысты 1997 азы Дзæуджыхъæуы, «Удыбæстæ», зæгъгæ, ахæм номимæ.

ГÆДЫБÆЛÆСТÆ

Хæлæг кæнын гæдыбæлæстæм.
 Сæ сæрыстырдзинад сын уарзын.
 Уынынц сæ алывæрсты дардмæ,
 Æдзух — ыстæхынæввонг арвмæ,
 Йæ цъæх ын хæхты суарау нуазынц.
 Куы уа цыфæнды хъызт, уæддæр
 Сæ цуры тута, балбæлæстау,
 Нæ ныккукатæ вæййынц,
 Нæу сæм нымады

Дымгæйы цъæлхъæр.
 Æмбæхстæй баззайы сæ хъæрзын.
 Нæ кæнынц мисхал дæр сæхи мæт.
 Фæлтау нæ Иры сæрмæ мигътæ
 Сæ уæззау æнгуылдзтæй фæмæрзынц...
 Æз бузныг дæн гæдыбæлæстæй.

* * *

«Хæрзæггурæггаг!
 Сауцъиутæ æртахтысты.
 Агурынц сæ фароны бынат»...—
 Цин кæны сæумæрайсом мæ мад,
 Цыма йæм йæ хъæбултæ æруадысты.
 Æз та — уынгмæ.
 Донбылы хæристыл
 Уыцы цъиутæ дзедзырой кæнынц.
 Хуры тынтæ афтæ бирæ систы, —
 Нæу бæрæг, кæцырдыгæй тæхынц,
 Зæххæй æви уæлæ арвæй,
 Цæстытæй æви мæ армæй.
 Фæлæ дымгæ, уа-диссаг та дымгæ,
 Цыма мæ йæ буц хæларæй базыдта,
 Уыйау зилы м' алыварс фыр цинæй.
 Хъуамæ йæ æрцахсон æз йæ базыртæй,
 Хъуамæ сæ ныссадзон æз мæхицæн...

* * *

Зæххæнкъуыст
 Æнæнхъæлæджы кæй вæййы,
 Уымæн у тæссаг.
 Уарзондзинад дæр афтæ.
 Æз дæ, мæ хур, куы федтон фыццаг,
 Уæд ралæууыд мæ хъызæмæртты афон.
 Мæн дæ бахудт йæхиуыл ардыдта.
 Æз арт уыдтæн, арт уыдтæн, арт уыдтæн!

Стъалытæ мæ фæдыл лыгъдысты,
 Ме 'нкъарæнтыл топхосау сыгъдысты.
 ... Ныр зымæг у. Балбæлæсты аууæттæ,
 Халæттау, хæмпус митыл æрхуыссынц.
 Цæй, кæм дæ?..
 Ме 'мдзæвгæтæй
 Схъарм кæнын мæ хуыссæн.

* * *

Цæй даргъ мыл ныввæййынц фæззыгон изæртæ!
 Æрхауынæввонг у, сыфтæрау, мæ зæрдæ.
 Дæу мысынæй, хъæды бæлццонау, фæрыстæн.
 Æппынæдзух уайынц мæ фæллад цæстытыл
 Дæ ацыд, тæргай чызг, дæ фыдхуыз фæсонтæ.
 Мæн ме 'мбæлттæ размæ дæ фæдыл ысхуыстой
 (Мæ сæрыстырдзинад цыргъагæй рæхуыстой):
 «Цы лæууыс, æдылы, фæстæмæ йæ раздах...»
 Цæмæн мæ фæкодтай мыггагмæ фæсмонгонд,
 Кæдæм мын фæхастай мæ цъæхбазыр азтæ?

РАГУАЛДЗÆГ

Мæ сыхаг зæронд лæг
 Зæронд хус бæлæстæ калы,
 Æмæ йыл сабитæ 'рбамбырд ысты.
 Дзуры сын: «Мæ хъару нал у...
 Мæхи сагъд уыдысты.
 Мæхæдæг сæ калын.
 Ногтæ сын хъуамæ ныссадзон сæ бæсты.
 Стæй уæд мæ ныгæнын сымахмæ кæсы»...
 Сабитæ, æнæмæт сабитæ,
 Зæрондыл не 'ууæндынц
 Æмæ ныйбарц вæййынц хурварсмæ,
 Уасджыты хылмæ кæсынц.
 Цымæ цæуыл у сæ хъаугъа?

Уынджы иунæг хус бынатыл.
 «Урсдæр — мæ богал,
 Бохъхъырджын — мæн». —
 Сидынц сæм тохмæ, сидынц.
 Бырынкъæй — къæрцц,
 Базыраей — дзæхст.
 Цъыфдзасты «урсдæр» смидæг,
 Алæууыд уайтагъд йæ къæхтыл...
 Тæдзынджытæ систой хæлæф:
 «Тагъддæр нæ чи андзæвид зæххыл».

ИУ ХÆДЗАРЫ...

Ацы хæдзары мыл цыдæр æрцæуы
 Æмæ нал вæййын мæхи хуызæн дæр.
 Чидæр мыл комкоммæ хинæй фæцæуы,
 Чидæр мæ сусæгæй давы цыдæр.
 Нал мæ фембары нæ фынгæн йæ хистæр.
 Чызджытæ сисынц мæ фыдгой кæнын.
 Нал æй фæхатын: куывд у æви хист у,
 Уайынц мæ цæстытыл æви у фын.
 Сомы цы ‘мгарей фæкæнын, гъе уый дæр
 Аскъæры м ‘артыл фыддæрагæн дон.
 Оххай, куыд иунæг дзы вæййын, куыд иунæг,
 Ницыуал вæййы æппындæр мæ бон.
 Ацы хæдзары æз ницы ысарын, —
 Ахауы ацы хæдзары мæ кадæй.
 Уыцы цъæхдзаст чызг... Мæстæй мæ фæмары.
 Уырдыгыстæг мын мæ бынаты сбады.
 Ацы хæдзары æгъдæуттæй зæрдæцъæх дæн.
 Уынгмæ дзы, куывддонмæ цæуæгау, рацæуын.



Цъары фæрстыл:

2. Музыканттæ.

3. Тын «Кафт».

4. Декоративон скульптурæтæ
æмæ цырагъдарæнтæ.

* * *

Технический редактор Виктория БОРАЕВА
Корректор Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ
Дизайн Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 09.11.09. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 6,91. Тираж 1100 экз. Заказ № 424. Цена свободная.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алании, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*





Индекс 73247